

Greek Political Science Review

No 48 (2025)

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Copyright © 2025

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Σκλαβούνος Ι. Σ. (2025). Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους. *Greek Political Science Review*, (48), 81–116. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/40614> (Original work published February 26, 2025)

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Greek Political Science Review

Άρης Αλεξόπουλος

Η δομή των μεταρρυθμιστικών νόμων και το έλλειμμα υλοποίησης στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία

Μιχάλης Μπαρτσιδης

Διαγενεακές διαφορές και αινίγματα για την πολιτική

Μαρία Κλη

Ψυχικές, Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Οικολογίες: Πνευματικότητα και το Μοντέλο των Ευτοπικών Οικοκοινοτήτων

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους

Γιώργος Μακρής

Όψεις οικονομικής ψήφου στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2012-2015)

Κωνσταντίνος Κόντης

Το μύθευμα της ατομικής ευθύνης και η νεοσυντηρητική/νεοφιλελεύθερη χρήση του

Άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός: μερικές παρατηρήσεις για την ελληνική κοινωνία πολιτών και την οργάνωση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους¹

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

Πολιτικός Επιστήμων, Απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, Υποψήφιος Διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ

Ioannis S. Sklavounos

Political Scientist, Graduate of the National School of Public Administration and Local Government, PhD candidate – School of Philosophy, National and Kapodistrian University of Athens

Interest articulation, social capital, collective action: certain remarks regarding Greek civil society during the debt crisis.

¹ Θέλω να ευχαριστήσω τον Γιώργο Ν. Γεωργαράκη για τα εποικοδομητικά σχόλια και την κριτική του.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προβληματική που διέπει το παρακάτω άρθρο αφορά στο πώς ο τρόπος άρθρωσης συμφερόντων επηρεάζει το κοινωνικό κεφάλαιο μιας δεδομένης κοινωνίας πολιτών και άρα τις προοπτικές αλληλέγγυας συλλογικής διεκδίκησης σε περίπτωση κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό, αξιοποιούνται θεωρητικά εργαλεία από το έργο των Μ. Όλσον, Ρ. Πάτναμ και Ε. Λακλάου, τα οποία και εφαρμόζονται στην περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Το επιχείρημα είναι ότι η κυριαρχία μικρών ομάδων ειδικών συμφερόντων οι οποίες προωθούσαν τα συμφέροντά τους με έναν επιμεριστικό και αυτοαναφορικό τρόπο κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης είχε διαβρωτικές συνέπειες για το κοινωνικό κεφάλαιο και συν-καθόρισε τη βραχεία διάρκεια και τη μειωμένη αλληλεγγύη της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους της περασμένης δεκαετίας.

Λέξεις-κλειδιά: Συλλογική δράση, κοινωνία πολιτών, άρθρωση συμφερόντων, κοινωνικό κεφάλαιο, λαϊκισμός, Μεταπολίτευση, κρίση χρέους.

ABSTRACT

In this article I investigate the way interest articulation affects social capital in a given civil society, hence the prospects of solidary collective action in time of organic crisis. I draw theoretical tools from the work of M. Olson, R. Putnam and E. Laclau and apply them to the case of the Third Hellenic Republic. My argument is that the dominance of small interest groups, which articulated their demands in a narrow and egocentric way during the 'Metapolitefsi', had a detrimental effect on social capital and led to a civil society with low propensity to take solidary and lasting collective action, a fact that became evident during the crisis of the last decade.

Keywords: Collective action, civil society, interest articulation, social capital, populism, Metapolitefsi, debt crisis.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι αφενός μια κριτική επισκόπηση και αφετέρου η συνδυαστική αξιοποίηση των ευρημάτων της βιβλιογραφίας για μια σειρά ζητημάτων τα οποία άπτονται της άρθρωσης συμφερόντων, του κοινωνικού κεφαλαίου και του λαϊκισμού, προκειμένου να εγερθούν ορισμένα ερωτήματα και να προταθούν ερμηνείες για τη μορφή που έλαβε η συλλογική δράση κατά τη δημοσιονομική κρίση της περασμένης δεκαετίας. Υπόθεση εργασίας είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο λαμβάνει χώρα η λειτουργία της άρθρωσης συμφερόντων σε μια δεδομένη κοινωνία επηρεάζει το κοινωνικό κεφάλαιο μεταξύ των πολιτών αυτής και κατ' επέκταση τη μορφή και την ποιότητα της συλλογικής δράσης και διεκδίκησης σε περίπτωση κρίσης. Η εν λόγω υπόθεση ελέγχεται μέσα από την εξέταση της ελληνικής κοινωνίας από τη μεταπολίτευση² έως και τη δημοσιονομική κρίση. Παρακάτω περιγράφονται οι βασικές έννοιες που θα αξιοποιηθούν και δίδεται ένα σχεδιάγραμμα της δομής του άρθρου.

Η ανάλυση θα περιστραφεί γύρω από την έννοια της συλλογικής δράσης, δηλαδή της «από κοινού δράσης ανθρώπων για την επιδίωξη κοινών συμφερόντων» (Tilly, 1978: 7), η οποία και συνιστά ένα μείζον παρακολούθημα της διαδικασίας του νεωτερικού εκσυγχρονισμού (Hunt, 1999) που έχει απασχολήσει εκτενώς την κοινωνική επιστήμη (βλ. Σεφεριάδης, 2006 και την εκεί βιβλιογραφία). Στο παρόν άρθρο, από τη σκοπιά της συλλογικής δράσης θα εξεταστεί η συμμετοχή σε εκλογές (Aldrich, 1993), η συμμετοχή σε κοινωνικά κινήματα (βλ. λόγου χάρη Cantoní κ.ά., 2019) και η προώθηση οργανωμένων συμφερόντων (Almond και Powell, 1966).

Η συλλογική δράση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κοινωνίας πολιτών, η οποία συνήθως λογίζεται ως η σφαίρα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ του κράτους και της οικονομίας (Cohen και Arato, 1992) και ως ένας μονοσήμαντα θετικός παράγοντας για την ενίσχυση της δημοκρατίας (Putnam, 1993· για μια κριτική βλ. Berman, 1997). Εδώ θα ακολουθήσουμε μία περισσότερο θεσμική προσέγγιση, θεωρώντας πως η κοινωνία πολιτών είναι «όλες οι τυπικές ή άτυπες συσσωματώσεις πολιτών με κοινά συμφέροντα και βλέψεις που δεν ασκούν

2 Ο όρος «μεταπολίτευση», αν θεωρηθεί στενά, περιγράφει τα όσα ακολούθησαν την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών τον Ιούλιο του 1974 και οδήγησαν στην πολιτειακή μεταβολή, με πιο σημαντικά ορόσημα τη νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος τον Σεπτέμβριο του 1974 (με το νομοθετικό διάταγμα 59/1974), τη λαϊκή ετυμηγορία κατά της βασιλευσμένης δημοκρατίας στο δημοψήφισμα του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, την ψήφιση Συντάγματος τον Ιούνιο του 1975, όπου και καθιερώθηκε ως πολίτευμα η προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία (άρθρο 1), και την καταδίκη των πρωταιτών του πραξικοπήματος του 1967 τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς. Παρ' όλα αυτά, ως «μεταπολίτευση» συνήθως εννοείται η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία συνολικά. Εδώ οι δύο όροι χρησιμοποιούνται εναλλάξ. Ειδικά για την περίοδο 1974-1975 βλ. Καραμανωλάκης κ.ά., 2016.

επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν έχουν ως σκοπό τους την άσκηση πολιτικής εξουσίας και δεν διοικούνται από το κράτος» (Ιορδάνογλου, 2014: 25· βλ. και Σωτηρόπουλος, 2017: 25). Η κοινωνία πολιτών θα μελετηθεί τόσο στο επίπεδο της άρθρωσης συμφερόντων από πλευράς τυπικών ομάδων όσο και στο επίπεδο των αξιών που ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν τη συνεργασία μεταξύ των δρώντων (ατόμων ή ομάδων).

Η βιβλιογραφία γύρω από την άρθρωση συμφερόντων (*interest aggregation*), μια λειτουργία την οποία, σύμφωνα με τη δομολειτουργική προσέγγιση (Almond, 1960· Almond και Powell, 1966), επιτελούν οι ομάδες πίεσης, είναι πλούσια, καθώς με το ζήτημα έχουν ασχοληθεί μια σειρά «κλασικών» της πολιτικής επιστήμης (βλ. ενδεικτικά Truman, 1951· Meynaud 1962· Key, 1964). Η εν λόγω βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες με τη συνεισφορά των θεωριών της λεγόμενης δημόσιας ή ορθολογικής επιλογής, τα σημαντικότερα έργα των εκπροσώπων της οποίας έχουν πλέον μεταφραστεί και στα ελληνικά (Downs, 1997· Buchanan και Tullock, 1999· Olson, 2011). Χωρίς να ασπαζόμαστε το σύνολο των παραδοχών των παραπάνω θεωριών (για μια διεισδυτική κριτική βλ. Αλεξανδρόπουλος, 1997), θα υιοθετήσουμε εδώ χάριν του επιχειρήματος τη διάκριση του Μάνκιουρ Όλσον ανάμεσα σε «διανεμητικούς συνασπισμούς» και σε «κοινωνικά συμπεριληπτικές οργανώσεις» (Olson, 1982). Οι πρώτοι αναφέρονται σε μικρού μεγέθους ομάδες συμφερόντων «που προσανατολίζονται σε αγώνες για τη διανομή εισοδήματος και πλούτου και όχι για την παραγωγή επιπλέον προϊόντος» (Olson, 1982: 44), ενώ οι δεύτερες αποτελούν μεγαλύτερες οργανώσεις «συστηματικά λιγότερο διατεθειμένες να δράσουν με αντικοινωνικό τρόπο» (Olson, 1982: 52). Η ως άνω διάκριση, όπως θα φανεί στη συνέχεια, μπορεί να εφαρμοστεί στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε μεταπολιτευτικά το σύστημα άρθρωσης συμφερόντων.

Σε ό,τι αφορά το επίπεδο αξιών εντός της κοινωνίας πολιτών, θα αξιοποιηθεί η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον ορισμό του Ρόμπερτ Πάτναμ, ως κοινωνικό κεφάλαιο λογίζονται «εκείνα τα στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι νόρμες, και τα δίκτυα, που μπορούν να βελτιώσουν την αποδοτικότητα της κοινωνίας μέσω της διευκόλυνσης συντονισμένων δράσεων» (Putnam, 1993: 167)³.

³ Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει βέβαια εννοιολογηθεί με ποικίλους τρόπους και η προσέγγιση του Ρ. Πάτναμ σαφώς και δεν είναι η μοναδική (για μια επισκόπηση βλ. Portes, 2000). Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε τη θεώρηση του Π. Μπουρντιέ (1986), για τον οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο συγκαταλέγεται μεταξύ των προσόντων και προνομίων που ένα άτομο αποκτά μέσω διασυνδέσεων στο πλαίσιο μιας ταξικής κοινωνίας, και εκείνη του Τζ. Σ. Κόουλμαν, που κάνει λόγο για εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές οι οποίες διευκολύνουν τις ενέργειες μεταξύ ατομικών ή συλλογικών δρώντων (Coleman, 1988, 1990). Εδώ επιλέγουμε να ακολουθήσουμε την προσέγγιση του Ρ. Πάτναμ λόγω της έμφασης που αποδίδεται στη σφαίρα των νορμών και αξιών.

Όπως έχει υποστηρίξει ο ίδιος, η συμμετοχή στην πολιτική με σκοπό την εξυπηρέτηση αμιγώς προσωπικών συμφερόντων δηλοί έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου, μειωμένη εμπιστοσύνη μεταξύ των πολιτών και επομένως ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες συντονισμένης και αποτελεσματικής δράσης (Putnam, 1993: 87-88). Λαμβάνοντας υπόψη τα αναφερθέντα στην προηγούμενη παράγραφο, συνεπάγεται ότι ο τρόπος άρθρωσης συμφερόντων σε μια κοινωνία πολιτών –δηλαδή το εάν σε αυτή κυριαρχούν μικροί και αυτοαναφορικοί διανεμητικοί συνασπισμοί ή μεγαλύτερες και περισσότερο κοινωνικά συμπεριληπτικές οργανώσεις– αλληλεπιδρά με (επηρεάζει και επηρεάζεται από) τη σφαίρα των αξιών και τελικά το κοινωνικό κεφάλαιο της δεδομένης κοινωνίας.

Από τη σκοπιά της συλλογικής δράσης θα εξεταστεί και η έννοια του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός έχει περιγραφεί ως «ιδεολογία ισχνού πυρήνα» (Mudde και Rovira Kaltwasser, 2017), ως αντι-πλουραλισμός (Müller, 2016) και ως εκδήλωση πολιτισμικής οπισθοδρόμησης (Norris και Inglehart, 2019), με άλλους να τον θεωρούν απειλή για τη φιλελεύθερη δημοκρατία (Taguieff, 2013) και άλλους ως ευκαιρία για την ανανέωσή της (Mouffe, 2005). Εδώ ο λαϊκισμός θα θεωρηθεί ως λόγος που επιχειρεί να οργανώσει τη συλλογική δράση μέσω της δημιουργίας ενός «λαϊκού μετώπου» που συσσωματώνει (ή συναρθρώνει) μια σειρά μη εκπληρωμένων κοινωνικών διεκδικήσεων (Laclau 2005: 67-156· Laclau, 2010· Laclau και Mouffe, 2001: 93-148). Το ότι οι κοινωνικές αυτές διεκδικήσεις μένουν ανικανοποίητες από το εκάστοτε συγκρότημα εξουσίας είναι που επιτρέπει την ένταξή τους σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας, όπου η διαφορετικότητά τους υποβαθμίζεται⁴ και επιτυγχάνεται κάποιου είδους αρνητική ταυτότητα μέσω της αντιπαράθεσης με έναν κοινωνικά κατασκευασμένο εχθρό (το «κατεστημένο», οι «ελίτ» κ.λπ.). Η συγκεκριμένη διαδικασία είναι περισσότερο πιθανό να συμβεί σε περιόδους οργανικής κρίσης, δηλαδή όταν η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος αμφισβητείται.

Χρήσιμη εδώ είναι η διάκριση του E. Λακλάου ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τρόπους ολοποίησης, δηλαδή δύο ξεχωριστούς τρόπους οργάνωσης του κοινωνικού χώρου (Laclau, 2005: 77-83). Ο πρώτος είναι αυτός της λαϊκιστικής ολοποίησης, που υπονομεύει τις διαφορές των ετερόκλητων διεκδικήσεων και συγκροτεί την αλυσίδα ισοδυναμίας: πραγματοποιείται έτσι μια ανταγωνιστική διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου με τον τρόπο που μόλις αναφέρθηκε. Ο δεύτερος τρόπος είναι εκείνος της θεσμικής ολοποίησης και βασίζεται στη λογική της

⁴ Χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει ότι η κοινωνική ετερογένεια εξαλείφεται ολοκληρωτικά (βλ. σχετικά Katsambekis, 2020).

διαφοράς. Σε αυτήν την περίπτωση οι κοινωνικές διεκδικήσεις ικανοποιούνται και απορροφώνται από το συγκρότημα εξουσίας ως διαφορετικότητες, ως κάτι το ξεχωριστό και μεμονωμένο, άρα επιβεβαιώνεται η μερικότητά τους και αποτρέπεται η ένταξή τους σε αλυσίδες ισοδυναμίας (και κατ' επέκταση η διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου). Συμπεραίνεται ότι η συλλογική κινητοποίηση ευνοείται από τη λαϊκιστική ολοποίηση, ενώ, αντίθετα, η θεσμική ολοποίηση αποτελεί τροχοπέδη για την οργάνωση μαζικής συλλογικής δράσης. Πάντως, οι δύο αυτοί τρόποι οργάνωσης του κοινωνικού χώρου δεν είναι απολύτως διαχωρίσιμοι μεταξύ τους, και αυτό επειδή ο «Λαός» του λαϊκισμού έχει δύο όψεις: μία της ρήξης με την υφιστάμενη τάξη (μέσω της λαϊκιστικής ολοποίησης) και μία της εγκαθίδρυσης μιας νέας τάξης εκεί που πριν υπήρχε ανομία (μέσω μιας νέας θεσμικής ολοποίησης) (Laclau, 2005: 122).

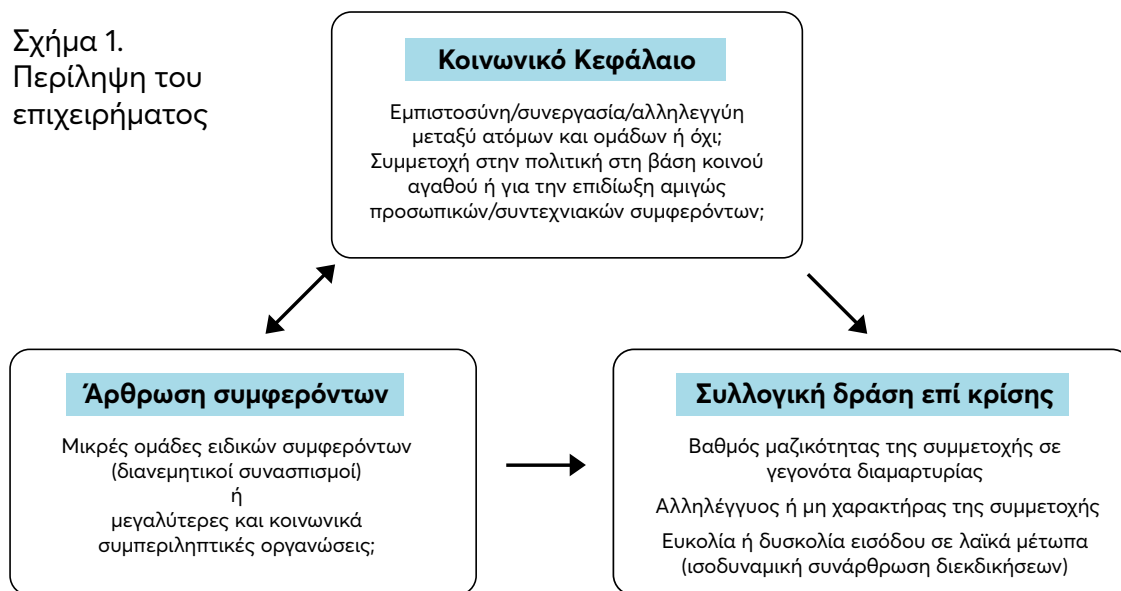
Οι έννοιες της συλλογικής δράσης, της κοινωνίας πολιτών, του τρόπου άρθρωσης συμφερόντων, του κοινωνικού κεφαλαίου και του λαϊκισμού (ιδίως η διαλεκτική μεταξύ λαϊκιστικής και θεσμικής ολοποίησης) θα αξιοποιηθούν συνδυαστικά παρακάτω, κατά την εφαρμογή τους στην περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας. Θα υποστηρίξουμε ότι, μετά την αρχική λαϊκιστική κινητοποίηση που έφερε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η άρθρωση συμφερόντων κινήθηκε γύρω από ορισμένες μικρές, όχι κοινωνικά συμπεριληπτικές, ομάδες ειδικών συμφερόντων, οι οποίες προωθούσαν τις διεκδικήσεις και τα συμφέροντά τους με τρόπο στενό, επιμεριστικό και αυτοαναφορικό, δίχως αναφορά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συλλογικού αγαθού ή σύνδεση με μια μακροπρόθεσμη και συνεκτική οικονομική πολιτική. Η αμιγώς ατομικιστική αυτή συμπεριφορά οδήγησε στην περαιτέρω διάβρωση της εμπιστοσύνης, αλληλεγγύης και συνεργατικής διάθεσης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (δηλαδή του κοινωνικού κεφαλαίου, που στην Ελλάδα υπήρξε ούτως ή άλλως διαχρονικά ελλειμματικό), κάτι που με τη σειρά του επικαθόρισε την ποιότητα και μορφή της συλλογικής διεκδίκησης όταν το μεταπολιτευτικό κοινωνικό συμβόλαιο διερράγη με τη δημοσιονομική κρίση του 2010.

Ο ανωτέρω ισχυρισμός θα υποστηρίξουμε ότι μπορεί να τεκμηριωθεί μέσα από μια διττή ανεπάρκεια της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης: πρώτον, η συλλογική κινητοποίηση ήταν βραχεία και ελλειμματικώς αλληλέγγυα, καθώς οι πληττόμενες ομάδες μοιάζει να εξέλαβαν την κρίση όχι ως κάτι που αφορά όλους (και άρα ως επιδεκτικό αλληλέγγυας δράσης), αλλά με τρόπο ατομικιστικό και α-πολίτικο, ως απειλή για τα επιμέρους συμφέροντά τους· δεύτερον, με δεδομένο ότι η άρθρωση συμφερόντων λάμβανε χώρα μεταπολιτευτικά ακριβώς στη βάση του μερικού και ειδικού χαρακτήρα τους,

η υπονόμηση της διαφορετικότητάς τους και η ένταξή τους σε ένα λαϊκιστικό στρατόπεδο (σύμφωνα με τη λογική της ισοδυναμίας) κατέστη δυσχερέστερη, όπως μαρτυρά η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος δεν κατάφερε να συγκροτήσει έναν πραγματικά ηγεμονικό σχηματισμό (όπως συνέβη με το ΠΑΣΟΚ). Στο Σχήμα 1 συνοψίζεται το επιχείρημα.

Στις επόμενες ενότητες, αρχικά αναλύεται η λαϊκιστική πρακτική στην οποία προέβη το ΠΑΣΟΚ μεταπολιτευτικά και στη συνέχεια η κρυστάλλωση των σχέσεων κρατικής γραφειοκρατίας, κόμματος και κοινωνίας πολιτών, η οποία ακολούθησε της εδραίωσής του στην εξουσία, καθώς και οι συνέπειες που αυτή είχε σε επίπεδο αξιών. Έπειτα, περιγράφονται ορισμένα χαρακτηριστικά της περιόδου της ύστερης μεταπολίτευσης, τα οποία οφείλουν να ληφθούν υπόψη ως παράγοντες που συν-καθόρισαν τη συλλογική δράση της δεκαετίας του 2010. Τέλος, προχωρούμε στην πραγμάτευση της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης, τόσο από την άποψη των συμβάντων διαμαρτυρίας (ή του «συγκρουσιακού κύκλου») όσο και από τη σκοπιά της λαϊκιστικής κινητοποίησης που επιχείρησε ο ΣΥΡΙΖΑ. Στον επίλογο συνοψίζονται τα συμπεράσματα και γίνονται ορισμένες προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

Σχήμα 1.
Περίληψη του
επιχειρήματος

2. ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

2.1. Η λαϊκιστική ολοποίηση του ΠΑΣΟΚ

Ακολουθώντας την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ στις 3 Σεπτεμβρίου 1974 λαμβάνει

χώρα σε μια συγκυρία οργανικής κρίσης που ευνοούσε ιδιαίτερα τη λαϊκιστική συνάρθρωση. Η κατάρρευση της δικτατορίας σήμανε το τέλος του καθεστώτος της «καχεκτικής» (Νικολακόπουλος, 2001) ή «επιτηρούμενης» (Βούλγαρης, 2013) δημοκρατίας και δημιούργησε προσδοκίες ένταξης στην πολιτική από μέρους των μέχρι πρόσφατα αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων.

Σε αυτό το πλαίσιο το ΠΑΣΟΚ, διά στόματος του ηγέτη του, ο οποίος αποτελούσε «το μοναδικό κέντρο παραγωγής ιδεολογίας και συγκεκριμενοποίησης μιας κατευθυντήριας πολιτικής γραμμής» (Πανταζόπουλος, 2001: 171), παρακάμπτοντας μάλιστα κατά το δοκούν τα ενδιάμεσα στρώματα της κομματικής γραφειοκρατίας (Σπουρδαλάκης, 1988α: 123-163, 1998: 31-39), προέβη σε μια ριζοσπαστική λαϊκιστική ολοποίηση που διχοτόμησε τον κοινωνικό χώρο και παρήγαγε τις νέες ταυτότητες των ανταγωνιζόμενων παρατάξεων. Συναρθρώνοντας τις μη εκπληρωμένες κοινωνικές διεκδικήσεις των έως πρόσφατα αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων γύρω από το κενό σημαίνον της «Αλλαγής», συγκρότησε το ετερόκλητο ισοδυναμικό όλο των «μη προνομιούχων», μια ταυτότητα που αποδείχθηκε αρκετά ευρύχωρη ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο της «πολυσθενούς» ελληνικής μικροαστικής τάξης (Τσουκαλάς, 2005· Lyrantzis, 1987). Οι «μη προνομιούχοι» ορίστηκαν αρνητικά απέναντι στην «Δεξιά», με τους πολιτικούς φορείς της τελευταίας να θεωρούνται ως οι εντολοδόχοι εξωτερικών συμφερόντων, που κρατούσαν την Ελλάδα σε θέση οιονεί αποικίας και εμπόδιζαν την εκπλήρωση των αιτημάτων που τώρα έρχονταν στο προσκήνιο: εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία, κοινωνική απελευθέρωση και δημοκρατική διαδικασία. Η λαϊκιστική αυτή ολοποίηση στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας (δηλαδή, της ισοδυναμίας πολλών μη εκπληρωμένων διεκδικήσεων που αντιπαρατίθενται σε έναν αντίπαλο) οδήγησε στη συγκρότηση ενός ηγεμονικού σχηματισμού και σε μια εντυπωσιακή μαζική κινητοποίηση, που σε σύντομο χρονικό διάστημα έφερε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, στη βάση μάλιστα μιας δια-ταξικής συμμαχίας (Νικολακόπουλος, 1990: 220).

Όπως αναφέρθηκε, ο λαϊκισμός δεν εξαντλείται στη ρήξη με μια υφιστάμενη τάξη, αλλά σηματοδοτεί και τη συγκρότηση μιας νέας. Σε αυτή τη νέα τάξη πρέπει να στραφούμε τώρα, εξετάζοντας τη θεσμική ολοποίηση που ακολούθησε την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Υπενθυμίζεται ότι η θεσμική ολοποίηση αφορά σε μια οργάνωση του κοινωνικού χώρου που διέπεται από τη λογική της διαφοράς, με τις κοινωνικές διεκδικήσεις να αναγνωρίζονται και να απορροφώνται ως κάτι το ξεχωριστό και μεμονωμένο, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται/αποτρέπεται η ένταξή τους σε αλυσίδες ισοδυναμίας. Θα υποστηριχθεί ότι η κρυστάλλωση των σχέσεων ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών,

πολιτικά κόμματα και κρατική γραφειοκρατία μετά το 1981 συνιστά μια αρτηριοσκληρωτική θεσμική ολοποίηση, που επρόκειτο να έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες για τη συλλογική δράση στην Ελλάδα.

2.2. «Συντεχνιασμός» και η σχέση κοινωνίας πολιτών, πολιτικών κομμάτων και κράτους: η θεσμική ολοποίηση μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία

Υπάρχει σχετική συμφωνία μεταξύ των μελετητών της ελληνικής περίπτωσης (Μαυρογορδάτος, 1988· Ζαμπάρλουκου, 1996· Αλεξανδρόπουλος, 2010· πρβλ. Landas, 2005) στο ότι το σύστημα αντιπροσώπευσης συμφερόντων που ξεκίνησε να διαμορφώνεται στον μεσοπόλεμο, εδραιώθηκε μεταπολεμικά και διατηρήθηκε ουσιαστικά και κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, είναι αυτό ενός (ιδιόμορφου) κρατικού κορπορατισμού. Σύμφωνα με τον Φ. Σμίτερ, το κύριο χαρακτηριστικό του εν λόγω συστήματος είναι ο κυριαρχικός ρόλος του κράτους, το οποίο ελέγχει την όλη διαδικασία αντιπροσώπευσης έχοντας λόγο στην επιλογή της ηγεσίας των οργανώσεων και στο ποια αιτήματα αρθρώνονται (αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 1988: 19-20). Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, η επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο του ελληνικού «υποβοηθούμενου καπιταλισμού» (Σωτηρόπουλος, 2007α: 89· Featherstone και Παπαδημητρίου, 2010: 90-92), όπου το κράτος αποτέλεσε τον κύριο μοχλό οικονομικής ανάπτυξης και ως εκ τούτου επεδίωκε να έχει τον έλεγχο όλων των συνιστωσών αυτής, συμπεριλαμβανομένης της οργάνωσης της εργατικής τάξης (Μουζέλης, 2005: 216).

Κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης (και ιδίως μετά το 1981), η οποία μας ενδιαφέρει εδώ, το κορπορατιστικό μεταπολεμικό υπόδειγμα διατηρήθηκε, όπως μαρτυρεί η συνεχιζόμενη οικονομική εξάρτηση των συνδικάτων από το κράτος, οι νομοθετικές και διοικητικές παρεμβάσεις για τον έλεγχο της εκπροσώπησης, αλλά και η επικράτηση ενός τύπου διεκδίκησης με βασικό πλαίσιο αναφοράς το ίδιο το κράτος και όχι την εργοδοσία (Αλεξανδρόπουλος, 2010: 165-166· βλ. επίσης Σωτηρόπουλος, 1996). Το μοντέλο αυτό όμως τώρα συνδυάστηκε με τη λαϊκιστική κινητοποίηση και την αναδιοργάνωση των πελατειακών σχέσεων σε πλατύτερες (πέραν των μετεμφυλιακών διακρίσεων) και γραφειοκρατικά θεμελιωμένες βάσεις (Lyrintzis, 1984). Αποτέλεσμα είναι η ανάδυση αυτού που ο Στ. Αλεξανδρόπουλος ονομάζει συντεχνιασμό, εννοώντας

έναν τύπο άρθρωσης αιτημάτων που όχι μόνο δεν οδηγεί στην υπέρβαση της αδυναμίας διαμόρφωσης ενιαίας πολιτικής, αλλά καλλιεργεί ο ίδιος και αναπαράγει τον κατακερματισμό και την εσωτερική αντιφατικότητα των συμφερόντων. Ο συντεχνιασμός αναφέρεται δηλαδή στη διαμόρφωση και

προβολή, από μέρους κοινωνικών ομάδων διεκδικήσεων επιμεριστικού (*particularistic*) χαρακτήρα, που διατυπώνονται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι συνολικές απαιτήσεις μιας εθνικής πολιτικής ή στρατηγικής ανάπτυξης. Πρόκειται ουσιαστικά για συμπεριφορές που προσομοιάζουν περισσότερο στον παραδοσιακό κορπορατισμό (που ορθώς έχει αποδοθεί και ταυτίζεται με τον όρο «συντεχνία»), με την έννοια ότι παραπέμπουν στο πνεύμα των κλειστών ομάδων προνομίων και όχι στη λογική της ανοικτής οικονομίας αγοράς (Αλεξανδρόπουλος, 2010: 164, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Έτσι, ορισμένες ισχυρές ομάδες «εντός των τειχών»⁵ (ιδίως δημόσιοι υπάλληλοι, μισθωτοί του ευρύτερου δημοσίου τομέα και των τραπεζών και ορισμένες κατηγορίες ελεύθερων επαγγελματιών) διεκδικούσαν τη διατήρηση και επαύξηση της αγοραστικής τους δύναμης με μόνο γνώμονα το δικό τους στενά οριζόμενο συμφέρον και όχι κάποιο συνολικό πλαίσιο διαμόρφωσης τιμών και εισοδημάτων ούτε σε αντιστοιχία με την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών ή το επίπεδο παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας του κλάδου στον οποίο ανήκαν (Αλεξανδρόπουλος 2010: 170). Ακολουθώντας την ορολογία του Μ. Όλσον που αναφέρθηκε εισαγωγικά, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τις εν λόγω ομάδες ως διανεμητικούς συνασπισμούς, από τη στιγμή που επεδίωκαν όχι την αύξηση του παραγόμενου πλούτου, αλλά την επωφελέστερη για τις ίδιες (ανα)διανομή του. Η τακτική αυτή της «προσοδοθηρίας» (*rent-seeking*) (Krueger, 1974) έχει περιγραφεί ως ιδιαίτερο γνώρισμα της ελληνικής οικονομίας (Πελαγίδης και Μητσόπουλος, 2006). Μάλιστα, είναι αυτοί οι διανεμητικοί συνασπισμοί που έδιναν τον τόνο στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα: σύμφωνα με στοιχεία του 2005, ο δημόσιος τομέας (δηλαδή οι «εντός των τειχών») εκπροσωπείτο σε ποσοστό περί του 60% συνδικαλιστικά, με το αντίστοιχο ποσοστό για τον ιδιωτικό τομέα να ανέρχεται σε μόλις 18% – και αυτό παρά το ότι ο δημόσιος τομέας εκπροσωπούσε λιγότερο από το 20% της μισθωτής απασχόλησης, ενώ ο ιδιωτικός περίπου το 80% (Κουζής, 2007: 327).

Αυτή η θεώρηση περί του «επιμεριστικού» ή «συντεχνιακού» χαρακτήρα της διαμόρφωσης και προώθησης αιτημάτων στην Ελλάδα φαίνεται ότι απολαμβάνει μιας σχετικής συναίνεσης μεταξύ των μελετητών. Ο Χρ. Ιορδάνογλου υποστηρίζει ότι στη δράση των ελληνικών ομάδων πίεσης κατά τη μεταπολίτευση τον πρώτο λόγο έχει η συντεχνιακή οπτική, σύμφωνα με την οποία η προώθηση συμφερόντων ορίζεται με μη περιεκτικό τρόπο, δηλαδή χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τυχόν δυσμενείς συνέπειες για ευρύτερα κοινωνικά σύνολα (Ιορδάνογλου, 2014: 101-

5 Για τη διάκριση «insiders/outsiders» στην ελληνική κοινωνία βλ. Kollintzas, Parageorgiou και Vassilatos, 2012· Δοξιάδης, 2013: 95-107· Δενδρινός, 2018.

102). Σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη, η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα «είναι αδύναμη ως προς το κριτήριο της δημοκρατικής γενίκευσης», καθώς οι ποικίλες συσσωματώσεις εντός της είναι μάλλον «φορείς μιας εγωιστικής αποκλείουσας μερικότητας ατομιστικού, συντεχνιακού ή κοινοτιστικού χαρακτήρα», όπως μαρτυρούν η συχνότητα των «μυωπικών» συλλογικών συμπεριφορών, η περιορισμένη αναπτυξιακή διορατικότητα των κοινωνικών υποκειμένων και η καταχρηστική ιδεολογικοποίηση των συμπεριφορών (Βούλγαρης, 2006: 26-27).

Είναι πρόδηλο ότι η ως άνω κατάσταση πραγμάτων βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτό που αποκαλέσαμε «θεσμική ολοποίηση»: άρθρωση (από τις ομάδες συμφερόντων) και απορρόφηση (από το συγκρότημα εξουσίας) των κοινωνικών αιτημάτων στη βάση της διαφορετικότητας και της μερικότητάς τους, κάτι που ευνοεί την πολυπλοκότητα και τον κατακερματισμό του κοινωνικού χώρου, υπονομεύοντας τις δυνατότητες γενίκευσης των επιμέρους διεκδικήσεων και οργάνωσης συλλογικής δράσης στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας. Η ιδιόμορφη αυτή κατάσταση, όπως περιγράφηκε, θα πρέπει να αναμένουμε ότι θα έχει συγκεκριμένες συνέπειες τόσο στη συνεργασία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, όσο και σε επίπεδο αξιών αναφορικά με τα κίνητρα ενασχόλησης με την πολιτική – με άλλα λόγια, στο κοινωνικό κεφάλαιο της ελληνικής κοινωνίας πολιτών. Και αυτό γιατί, όπως είναι εύλογο, μια διευθέτηση στο πλαίσιο της οποίας

οι μισθωτοί του δημοσίου τομέα, οι αγρότες και ορισμένοι παραδοσιακοί κλάδοι επαγγελματιών ανταλλάσσουν γενική πολιτική υποστήριξη με μια εξαγοραία και κρατικά επιδοτούμενη ενίσχυση του εισοδήματός τους έχει μεσοπρόθεσμα έντονα διαιρετικές κοινωνικές συνέπειες και οδηγεί σε περιθωριοποίηση άλλων κοινωνικών ομάδων που δεν διαθέτουν ανάλογο κοινωνικό βάρος (Αλεξανδρόπουλος, 2010: 171).

Επί του ζητήματος αυτού αξίζει να σταθούμε παραπάνω. Το έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα μοιάζει να έχει τεκμηριωθεί πολλάκις μέσω εμπειρικών ερευνών. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα του 2003, «πάνω από τους μισούς Έλληνες (51,4%) δήλωσαν ότι πρέπει να είναι πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους», ενώ «ελάχιστα λιγότερο από τα δύο τρίτα (63,3%) θεωρούν ότι οι συμπολίτες τους διέπονται από έντονη ατομοκεντρική συμπεριφορά, εφόσον νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους» (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου, 2007: 250-251). Στο κομμάτι μάλιστα αυτό της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης, το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα είναι πολύ χαμηλό ακόμα και σε σύγκριση με

άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Σωτηρόπουλος, 2007β: 281), ενώ συγκρίνοντας τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου 25 του 1986 με εκείνα της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών του 1999 παρατηρείται ότι βαίνει συνεχώς μειούμενο (Jones κ.ά., 2008: 178-179). Σημαντικά χαμηλότερη του μέσου όρου είναι και η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς, όπως προκύπτει από στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου, ιδίως σε ό,τι αφορά το κοινοβούλιο και τη δημόσια διοίκηση και λιγότερο το στρατό, την αστυνομία και τη δικαστική εξουσία (Lympiraki και Paraskevoroulou, 2002, Σχεδιάγραμμα 3). Η συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις είναι επίσης δηλωτική του αδύναμου κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, η οποία βρισκόταν στην τέταρτη χαμηλότερη θέση του εν λόγω δείκτη στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα του 2002 (Jones, Proiakaki και Roumeliotis, 2015: 34), ενώ σε εκείνη του 2003 μόλις 15,3% των Ελλήνων δήλωσαν ότι συμμετέχουν αποκλειστικά σε κάποια μη κυβερνητική οργάνωση (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου, 2007: 238). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Έλληνες και Ελληνίδες μοιάζει να έχουν χαμηλή συμμόρφωση με τις κοινωνικές επιταγές, επιδεικνύοντας υψηλή ανοχή στην επιδίωξη κυβερνητικών ωφελειών που κάποιος δε δικαιούται (μόλις 24% δήλωσε ότι μια τέτοια πράξη «δεν είναι ποτέ δικαιολογήσιμη» στην Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών το 1999), ενώ η Ελλάδα έχει επί συναπτά έτη καταγράψει τη χειρότερη επίδοση στο δείκτη προσλήψεων της διαφθοράς (Jones κ.ά., 2008: 181).

Τα ανωτέρω ευρήματα μπορούν να συνδεθούν αιτιακά με τον ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησης και εξέλιξης του ελληνικού κράτους, το οποίο ουσιαστικά ποτέ δε διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία, με αποτέλεσμα να μην εμπεδωθεί σε επίπεδο αξιών η διαφορά μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Όπως έχει υποστηρίξει ο Κ. Τσουκαλάς, στην Ελλάδα ουδέποτε εσωτερικεύθηκαν οι δυτικού τύπου πειθαρχίες γύρω από την ανάγκη υποταγής του ατόμου σε κοινά αποδεκτούς κανόνες και στις υποχρεώσεις που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη ως προϋπόθεση άσκησης της οικονομικής του ελευθερίας. Αντίθετα, επικράτησε ένας «άναρχος ατομικισμός», όπου οι κανόνες αντιμετωπίζονται ως εμπόδια προς υπέρβαση προκειμένου για τη μεγιστοποίηση του ατομικού, ή μάλλον οικογενειακού, οφέλους (Τσουκαλάς, 1989: 332-343, 1993: 9-26· Παναγιωτοπούλου, 1996: 152-160). Αποτέλεσμα είναι μια πολιτική κουλτούρα εγγενώς εγωιστική, όπου «η πολιτική βιώνεται και αναπαράγεται ως μια εξ απαρχής ιδιωτική υπόθεση» (Δεμερτζής, 1989: 85), καθώς και μια διαχρονική έλλειψη εμπιστοσύνης στον λόγο του άλλου κατά τις συναλλαγές μεταξύ των νεοελλήνων (Λίποβατς, 1988). Στο ίδιο πλαίσιο θα

πρέπει να εντοπιστεί και το ότι, όπως έχει τεκμηριωθεί, οι νεοέλληνες/ίδες, αν και δηλώνουν σε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, προσλαμβάνουν την τελευταία με τρόπο α-πολίτικο, ως ένα είδος «ατομικής διαμεσολάβησης για την ατομική επίλυση ατομικών προβλημάτων», και όχι ως μια συγκρουσιακή κοινωνική διαδικασία που αφορά τον καθένα ως μέρος του όλου (Παντελίδου-Μαλούτα, 1990: 54). Τέλος, και ο πολιτικός λόγος της χώρας έχει υποστηριχθεί ότι χαρακτηρίζεται από μια «απολίτικη υπερ-πολιτικοποίηση» (Σπουρδαλάκης, 1988β), η οποία με τη σειρά της καθρεφτίζει τον ίδιο τον δομικό κατακερματισμό των συμφερόντων της «πολυσθενούς» ελληνικής μεσαίας τάξης (Τσουκαλάς, 2005).

Βάσει των παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο μεταπολιτευτικός συντεχνιασμός αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κατάστασης πραγμάτων, την οποία ενίσχυσε δημιουργώντας περαιτέρω δυσπιστία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και εντείνοντας τις ατομικιστικές προσλήψεις της πολιτικής διαδικασίας – οι οποίες με τη σειρά τους, όπως είδαμε εισαγωγικά ακολουθώντας τον Ρ. Πάτναμ, ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες συντονισμένης και αποτελεσματικής δράσης (Putnam, 1993: 87-88) ⁶.

Στη συνέχεια θα εξεταστεί το κατά πόσο ο τρόπος άρθρωσης και απορρόφησης συμφερόντων μεταπολιτευτικά (και οι συνέπειες που αυτός είχε για το κοινωνικό κεφάλαιο) επηρέασε την ποιότητα της συλλογικής διεκδίκησης μετά την κρίση χρέους του 2010. Προηγουμένως όμως θα πρέπει να γίνει αναφορά στην ύστερη μεταπολίτευση, οπότε και αναδεικνύονται ορισμένοι παράγοντες που επίσης επηρεάζουν τη συλλογική δράση της περασμένης δεκαετίας.

3. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

3.1. Εκσυγχρονισμός, «καρτελοποίηση» του κομματικού συστήματος και ιδιώτευση: η απίσχναση της δημοκρατίας στη μεταπολίτευση

⁶ Ενδιαφέρον έχει η παρατήρηση του Χ. Παρασκευόπουλου, σύμφωνα με τον οποίο ο βασιζόμενος σε στενούς συγγενικούς δεσμούς τύπος κοινωνικού κεφαλαίου (αυτό που αποκαλείται «οικογενειακός αμοραλισμός» και θεωρείται «μη κοινωνικό» κεφάλαιο), αρχίζει από τη δεκαετία του 1980 και μετά να εμπλουτίζεται από έναν άλλο τύπο «μη κοινωνικού» κεφαλαίου, γύρω από σχετικά μικρές και με ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς ομάδες συμφερόντων (Παρασκευόπουλος, 2006: 86). Στην ίδια επισήμανση προβαίνει και ο Π. Καζάκος (2006: 125).

Η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη (ή ύστερη) φάση της μεταπολίτευσης μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1990, οπότε και λαμβάνει χώρα η αποχώρηση των ιστορικών πολιτικών ηγετών, η ανάδειξη νέων διακυβευμάτων, η μείωση του ιδεολογικού φορτίου του κομματικού ανταγωνισμού και η διάχυση του πολιτικού κυνισμού (Νικολακόπουλος, 2007: 69· για τις πολιτισμικές προκείμενες της εν λόγω μετάβασης βλ. Σεβαστάκης, 2004). Είναι τότε που αναδύεται μια νέα διαιρετική τομή ως κυρίαρχη στην ελληνική πολιτική, αποδυναμώνοντας όλο και περισσότερο εκείνη ανάμεσα σε «Δεξιά» και «Αντιδεξιά», η οποία είχε επικρατήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 (Μοσχονάς, 1994). Η εν λόγω διαιρετική τομή είναι εκείνη μεταξύ «εκσυγχρονιστικών» και «αντι-εκσυγχρονιστικών» (ή «λαϊκιστικών») δυνάμεων.⁷

Όπως έχει εύστοχα υπογραμμισθεί, το πρόταγμα του «εκσυγχρονισμού» είναι απαραίτητο να ιδωθεί στο πλαίσιο των ευρύτερων μετασχηματισμών της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και της ανάδυσης μιας «δημοκρατίας του Κέντρου» εκείνη την περίοδο (Πανταζόπουλος, 2011: 98). Είχε να κάνει με την αναγνώριση της μετάβασης σε έναν κόσμο «όλο και περισσότερο διαπλεκόμενων οικονομιών, ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίων και υπερεθνικών οικονομικών επιρροών» (Σημίτης, 1989: 32), στον οποίο οι εθνικές οικονομίες καλούνταν να προσαρμοστούν. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα, η προσαρμογή αυτή σήμαινε τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης, τη δημιουργία ανταγωνιστικής οικονομίας και την είσοδο στη ζώνη του ευρώ, στόχοι που προϋπέθεταν την πάλη εναντίον του «λαϊκισμού» ως πρακτικής «που εστιάζεται στην αποσπασματική ικανοποίηση άμεσων αιτημάτων χωρίς να ακολουθεί μια μακροπρόθεσμη προοπτική» (Σημίτης, 1989: 39-40)⁸.

Η ανάγκη του εκσυγχρονισμού έγινε σύντομα αποδεκτή ως επιτακτική και από τους δύο κύριους παίκτες του πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που εξίσου αποδεκτός έγινε ο στόχος της ένταξης της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Αποτέλεσμα ήταν ο μετασχηματισμός του κομματικού ανταγωνισμού, με κύριο ζητούμενο πλέον να αποτελεί το ποιο κόμμα ήταν καλύτερα εξοπλισμένο για να εφαρμόσει ένα προ-συμφωνημένο και παρουσιαζόμενο ως επωφελές για όλες τις ομάδες σχέδιο (Λυριντζής, 2007: 62).

7 Θα υποστηρίζαμε μάλιστα ότι πρόκειται για μη δομική διαιρετική τομή, δηλαδή μη αναγόμενη σε κοινωνικές διαιρέσεις (όπως οι τομές της γνωστής θεωρίας των Λίπσετ και Ρόκκαν), αλλά η οποία υφίσταται ως αμιγώς πολιτική (βλ. σχετικά Μοσχονάς, 1994: 161).

8 Παρουσιάζει ενδιαφέρον για το εδώ επιχείρημα ότι την εν λόγω περίοδο στο δημόσιο διάλογο ο «λαϊκισμός» χρησιμοποιείτο για να περιγράψει αυτό που εδώ αναλύθηκε ως «συντεχνιασμός».

Ο Χρ. Βερναρδάκης περιγράφει την ποιοτική αυτή στροφή ως πέρασμα από έναν «πολωμένο δικομματισμό» σε έναν «συγκλίνοντα πολυκομματισμό» (Βερναρδάκης, 2011: 10), με τα κόμματα να λειτουργούν λιγότερο ως εκπρόσωποι «κοινωνικών μπλοκ» (δηλαδή διακριτών κοινωνικών συμμαχιών με συγκλίνοντα τα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων που τις απαρτίζουν) και περισσότερο ως φορείς «εκλογικών συνασπισμών», στη βάση ενός ευκαιριακού πολυσυλλεκτισμού προκειμένου για την κατάληψη της εξουσίας και δίχως δέσμευση σε ένα διακριτό πολιτικό σχέδιο (Βερναρδάκης, 2011: 160-165).

Από τα ανωτέρω καθίσταται φανερό ότι στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης λαμβάνει χώρα ο πρώτος εκ των δύο μετασχηματισμών που οδηγούν, σύμφωνα με τον Π. Μέιρ, στην απίσχνανση⁹ της δυτικής δημοκρατίας, δηλαδή η απόσυρση από το κοινωνικό πεδίο των ελίτ (Mair, 2013: 75-98). Αυτή η εξέλιξη έχει να κάνει με την ανάδυση ενός νέου τύπου κόμματος, του «κόμματος καρτέλ», το οποίο προκρίνει τη δράση του ως διαχειριστή της εξουσίας (σε βάρος του ρόλου του ως κοινωνικού εκπροσώπου), στηρίζεται όλο και περισσότερο στο κράτος για τη χρηματοδότησή του και μειώνει δραματικά το ιδεολογικό του φορτίο, οδηγώντας σε έναν χαμηλής έντασης ανταγωνισμό (Mair, 1995· Katz και Mair, 1997· Σπουρδαλάκης, 2003). Είναι τον συγκεκριμένο (ιδεό)τυπο κόμματος που προσέγγισαν οι δύο πόλοι του (πλέον συγκλίνοντος) δικομματισμού από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και εξής (Βερναρδάκης, 2011· Σπουρδαλάκης, 1998)¹⁰.

Ο δεύτερος μετασχηματισμός προς την απίσχνανση της δημοκρατίας, πάντα σύμφωνα με τον Μέιρ, είναι η απόσυρση και τελικά ιδιώτευση των ίδιων των μαζών (Mair, 2013: 7-44). Μια επισκόπηση κύριων ερευνών για την πολιτική κουλτούρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και έπειτα φανερώνει ότι είναι αυτήν την περίοδο που το εν λόγω χαρακτηριστικό κάνει την εμφάνισή του στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία, σε πλήρη αντίθεση με την αμέσως προηγούμενη δεκαετία, η οποία χαρακτηριζόταν από μια «έκδηλη πολιτικοποίηση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού» (Κακεπάκη, 2006: 113). Συγκεκριμένα, η πτώση των δεικτών πολιτικού ενδιαφέροντος και συμμετοχής, η αύξηση της πολιτικής αποξένωσης και η μείωση της εμπιστοσύνης απέναντι στους θεσμούς (βλ. ενδεικτικά

9 Στα ελληνικά ο όρος «hollowing» έχει αποδοθεί και ως «εξασθένιση». Βλ. τη μετάφραση του κλασικού πλέον έργου του Π. Μέιρ (Mair, Peter. 2020, *Κυβερνώντας το κενό. Η εξασθένιση της δυτικής δημοκρατίας*, Αθήνα: Επίκεντρο).

10 Βλ. και την παρατήρηση του Ηλ. Νικολακόπουλου ότι την περίοδο την ύστερης Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, πλάι στην «παραδοσιακή» για το ελληνικό πολιτικό σύστημα κομματικοποίηση του κράτους, συντελείται και η κρατικοποίηση των κομμάτων (κεντρική ομιλία στο I' Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, 18/12/2014).

Καφετζής, 1997· Κακεπάκη, 2006· Λυριντζής, 2007· Τεπέρογλου και Τσατσάνης, 2014: 40-47), καθώς και η διαμεσολάβηση της πολιτικής διαδικασίας μέσα από την τηλεοπτική διαφήμιση και τους κώδικες της εμπορευματοποιημένης και δημοφιλούς κουλτούρας (Βαμβακάς, 2006: 304-305), μαρτυρούν ότι η Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία προσεγγίζει το πρότυπο μιας «δημοκρατίας ακροατηρίου» (Manin, 1997: 218-235· de Beus, 2011). Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και οι εκλογικές συμπεριφορές της εν λόγω περιόδου: η μαζική αποχώρηση των ψηφοφόρων από την εκλογική διαδικασία μετά τις εκλογές του 2004 (Κουστένης, 2023), τα «ρήγματα» στον δικομματισμό με την (έστω πρόσκαιρη) ανάδειξη νέων «παικτών» (ΠΟΛΑΝ το 1993, ΔΗΚΚΙ το 1996, ΛΑΟΣ το 2007), το ότι όλο και λιγότεροι/ες δηλώνουν ότι αισθάνονται κοντά στο κόμμα που ψηφίζουν (Νικολακόπουλος, 1997), επιδοκιμάζοντας μάλιστα τους φερόμενους ως «ακομμάτιστους» υποψηφίους (Λυριντζής, 2000), καθώς και η μείωση της ταξικότητας της ψήφου, με τη σταδιακή ομογενοποίηση της εκλογικής βάσης των δύο μεγάλων κομμάτων (Βερναρδάκης, 2011: 162-163· Κουστένης, 2018: 305), είναι ενδείξεις ότι η εποχή των μεγάλων ταυτίσεων που κατευθύνουν την πολιτική και εκλογική συμμετοχή έχει παρέλθει.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι στην περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης παρατηρείται και στην ελληνική περίπτωση (σε συστοιχία με τις ευρύτερες τάσεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο) η ταυτόχρονη απόσυρση κομμάτων και μαζών από το κοινωνικό πεδίο, με τα πρώτα να τονίζουν τον ρόλο τους ως διαχειριστών της εξουσίας και τις δεύτερες να ιδιωτεύουν, ασχολούμενες όλο και λιγότερο με τα κοινά. Συντελείται έτσι η μετάβαση σε έναν τύπο πολιτικής και δημοκρατίας που προσεγγίζει το μοντέλο των ελίτ, με το θεσμικό στοιχείο να επικρατεί και το συμμετοχικό/λαϊκό να υποχωρεί (Σκλαβούνος, 2020).

Θεωρούμε κρίσιμες τις ως άνω παρατηρήσεις καθώς αναδεικνύουν παράγοντες οι οποίοι είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες και επομένως οφείλουν να ληφθούν υπόψη για το ζήτημα που εξετάζουμε. Συγκεκριμένα, η έκδηλη απογοήτευση και αποπολιτικοποίηση, που τροφοδοτείται από, αλλά και τροφοδοτεί μια, σύστοιχη «καρτελοποίηση» του κομματικού συστήματος, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, είναι δίχως αμφιβολία πρωτεύουσας ερμηνευτικής αξίας αν κάποιος θέλει να κατανοήσει τον χαρακτήρα της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης. Τονίζεται, λοιπόν, ότι ο παράγων που επιδιώκεται να αναδειχθεί στην παρούσα μελέτη (δηλαδή ο τρόπος άρθρωσης των σχέσεων της κοινωνίας πολιτών με το κράτος και τα πολιτικά κόμματα στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής θεσμικής ολοποίησης και οι συνέπειές του για το

κοινωνικό κεφάλαιο) δεν εξαντλεί σε καμία περίπτωση το υπό ανάλυση ζήτημα, αλλά αναδεικνύει μία πλευρά του.

3.2. Οι ομάδες πίεσης στην ύστερη μεταπολίτευση

Πριν προχωρήσουμε είναι σημαντικό να γίνει μια αναφορά περί του εάν ο συντεχνιασμός, που αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα, άλλαξε μορφή και σε ποιο βαθμό κατά την ύστερη μεταπολίτευση, δεδομένης τόσο της επιταγής του εκσυγχρονισμού όσο και του αντι-λαϊκιστικού (και συχνά αντι-συντεχνιακού) λόγου που άρχισε να υιοθετείται από πλευράς των δύο κύριων κομμάτων. Πράγματι, κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ έγινε αντιληπτή η ανάγκη εξορθολογισμού του συστήματος εκπροσώπησης συμφερόντων, το οποίο, όπως είδαμε, έτρεφε σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες προσδοκίες ανόδου του βιοτικού τους επιπέδου με εξωαγοραίους όρους (και όχι σε συσχέτιση με το επίπεδο παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας του εκάστοτε κλάδου), οδηγώντας τελικά σε αδυναμία άρθρωσης ενιαίας κρατικής πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, οι ισχυρές (και ισχυροποιημένες) ομάδες συμφερόντων δεν έδωσαν τη συναίνεσή τους στον προωθούμενο εκσυγχρονισμό –με πιο εμβληματική ίσως την περίπτωση της απόσυρσης του «νόμου Γιαννίτση» το 2001 (Featherstone και Παπαδημητρίου, 2010)– αποδεικνύοντας έτσι ότι η σχέση τους με τα πολιτικά κόμματα είναι δυναμική και όχι πάντα σε δικό τους βάρος άνιση. Όπως σημειώνει ο Γ. Μαυρογορδάτος, από ένα σημείο και μετά

[ο]ι κομματικές παρατάξεις, από εκπρόσωποι του κόμματος στο εσωτερικό των ομάδων πίεσης, μετατρέπονται βαθμιαία σε εκπροσώπους και φερέφωνα των ομάδων πίεσης στο εσωτερικό του κόμματος και των οργάνων του [...]. Τα κόμματα γίνονται τελικά δέσμια των ιδιαίτερων συμφερόντων που υπηρετούν τα στελέχη τους σε κάθε χώρο (Μαυρογορδάτος, 2009: 238-239).

Η συχνά παραγνωρισμένη ισχύς των ομάδων πίεσης έχει τα τελευταία χρόνια επισημανθεί από ορισμένους μελετητές, οι οποίοι στη βάση αυτή προβαίνουν στην κριτική του «μεταπολιτευτικού κοινωνιολογικού παραδείγματος» (Βούλγαρης, 2006). Πιο εμπειριστατωμένη από αυτές τις κριτικές είναι μάλλον εκείνη του Χρ. Ιορδάνογλου (2014), ο οποίος ισχυρίζεται ότι, όπως μαρτυρά μια σειρά ενδείξεων (π.χ. οι διαφοροποιήσεις ως προς το μισθολογικό κόστος ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα ή το ότι κάποιες κοινωνικές ομάδες δεν πληρώνουν τις ασφαλιστικές εισφορές που τους αναλογούν), ορισμένοι θύλακες της ελληνικής κοινωνίας έχουν ιδιαίτερα μεγάλη διαπραγματευτική ισχύ (Ιορδάνογλου, 2014: 12-

13), επομένως η ελληνική κοινωνία πολιτών δεν μπορεί να θεωρηθεί συνολικά ατροφική. Παρ' όλα αυτά, ο ισχυρισμός αυτός τίθεται εν αμφιβόλω εάν ως ατροφία δε θεωρήσουμε μονολιθικά την ισχύ, αλλά τον τρόπο άρθρωσης συμφερόντων. Έτσι, ακόμα και αν ορισμένες ομάδες έχουν τρέψει προς όφελός τους τη σχέση τους με το κράτος, παραμένει το γεγονός ότι απευθύνονται σε και εξαρτώνται από αυτό για να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους, τα οποία προωθούν με τρόπο όχι αυτόνομο ούτε αλληλέγγυο, αλλά στο πλαίσιο επιμεριστικών πελατειακών διευθετήσεων. Από αυτήν την άποψη, ακόμα και οι πιο ισχυρές ομάδες συμφερόντων (ίσως ιδίως αυτές) αποτελούν απόδειξη της ατροφίας της ελληνικής κοινωνίας πολιτών.

Το συμπέρασμα είναι ότι παρά τις σημαντικές αλλαγές, στην περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης δεν αναιρέθηκε ο εξαρτημένος, «συσσωματικός» (Μουζέλης, 2005: 137-141) χαρακτήρας της ένταξης των μαζών στην πολιτική. Η επιμεριστική προώθηση στενά οριζόμενων συμφερόντων, στο πλαίσιο της θεσμικής ολοποίησης που ακολούθησε την εδραίωση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, φαίνεται πως κατέστη έξη για τις ομάδες συμφερόντων, πολλώ μάλλον από τη στιγμή που ορισμένες από αυτές έτειναν να γίνουν ο ισχυρότερος πόλος.

Αν, όμως, είχε εμπεδωθεί ο συγκεκριμένος τρόπος άρθρωσης συμφερόντων, θα πρέπει να αναμένουμε ότι το ίδιο ισχυρές θα είναι και οι συνέπειες που αυτός είχε για την αυτόνομη και αλληλέγγυα συλλογική δράση σε περίπτωση οργανικής κρίσης. Οι συνέπειες αυτές θα εξεταστούν στη συνέχεια.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΧΡΕΟΥΣ¹¹

4.1 .Οι συλλογικές κινητοποιήσεις

¹¹ Διευκρινίζεται ότι παρακάτω επιχειρείται, όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, η εξέταση της συλλογικής δράσης στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας πολιτών κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης από δύο όψεις: αφενός από τη σκοπιά των συλλογικών διεκδικήσεων που προωθήθηκαν μέσω κοινωνικών κινημάτων και αφετέρου από το πώς η συλλογική δράση επιδιώχθηκε να οργανωθεί μέσω του λαϊκιστικού λόγου που άρθρωσε ο ΣΥΡΙΖΑ. Έτσι, δεν γίνεται απόπειρα για μια εξαντλητική επισκόπηση όλων των εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών, όπως, παραδείγματος χάριν, των άτυπων οργανώσεων και δικτύων, που μέσα στην κρίση μοιάζει να παρουσίασαν άνθηση, πιθανότατα λόγω της αυξημένης δυσπιστίας απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τους θεσμούς του (Σωτηρόπουλος, 2014, όπου και μια γενικότερη επισκόπηση της κοινωνίας πολιτών μέσα στην κρίση).

Το 2010 αποτέλεσε έτος διάνοιξης ενός «συγκρουσιακού κύκλου» (Σερντεδάκις, 2018: 9-10) ή «κύκλου διαμαρτυρίας» (Psimitis, 2010: 194-197) στην Ελλάδα. Φαίνεται να υπάρχει σχετική συμφωνία μεταξύ των μελετητών της συλλογικής δράσης στην Ελλάδα γύρω από τον χρονικό προσδιορισμό των φάσεων της διαμαρτυρίας. Έτσι, μία πρώτη περίοδος είναι εκείνη που εκτείνεται από τις αρχές του 2010 μέχρι τις αρχές του 2011, οπότε και παρατηρείται η πρώτη αύξηση των γεγονότων διαμαρτυρίας, στα οποία έχουμε σημαντική συμμετοχή –29% του πληθυσμού υπολογίζεται ότι έλαβε μέρος (Rüdig και Karyotis, 2014: 15)– και κύριους φορείς αυτών τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το πρώτο εξάμηνο του 2011 έως και τις εκλογές του 2012 (Κούση, 2013), οπότε η ένταση, ο αριθμός των κινητοποιήσεων και η συμμετοχή σε αυτές αυξάνεται –συμμετείχε περί το 36% του πληθυσμού (Karyotis και Rüdig, 2017: 4)–, ενώ εμφανίζονται νέες μορφές δράσης και νέες νοηματικές πλαισιώσεις (Σερντεδάκις και Κουφίδη, 2018: 14). Σημαντικότερο γεγονός σε αυτήν την περίοδο (που συνιστά και την κορύφωση της διαμαρτυρίας κατά την κρίση) είναι το κίνημα των πλατειών (οι «Αγανακτισμένοι»), το οποίο χαρακτηρίστηκε από ιδεολογική ετερογένεια (Simiti, 2014) και είχε σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω απονομιμοποίηση του μεταπολιτευτικού δικομματισμού (Aslanidis και Marantzidis, 2016). Η τρίτη φάση της αμφισβήτησης εκκινεί από το 2012 και φτάνει έως το 2015 (Karyotis και Rüdig, 2017: 4-5): παρατηρείται ύφεση της κινηματικής δράσης –με μείωση του αριθμού των συμβάντων διαμαρτυρίας, σχετική αύξηση των μη απεργιακού τύπου κινητοποιήσεων και πτώση της συμμετοχής (Παπανικολόπουλος, 2015)–, η διαμαρτυρία αποκτά περισσότερο αμυντικά χαρακτηριστικά (Σερντεδάκις και Ρόγγας, 2018: 323), ενώ εμφανίζονται αιτήματα πέραν της τομής μνημονίου/αντιμνημονίου (Diani και Kousis, 2014: 399-400). Τέλος, μετά το 2015 η κινηματική δράση υποχωρεί ακόμα περισσότερο, με τις επιμέρους διαμαρτυρίες να μην προσεγγίζουν τη μαζικότητα των ετών 2010-2012 (Παπανικολόπουλος, 2019: 138).

Οι παραπάνω επεξεργασίες είναι χρήσιμες καθώς βοηθούν στην κατανόηση του φαινομένου των συλλογικών κινητοποιήσεων κατά τη δεκαετία της κρίσης από μια πληθώρα όψεων και προσφέρουν ορισμένες αιτιάσεις για την ύφεση των κινηματικών δράσεων μετά το 2012, όπως η αναμενόμενη κόπωση, η εξάντληση των οργανωσιακών πόρων, η απογοήτευση από τη μη αποτελεσματικότητα των κινητοποιήσεων (Παπανικολόπουλος, 2015), αλλά και η «μετατόπιση των προσδοκιών για την επίλυση της κρίσης στο θεσμικό πολιτικό επίπεδο» (Σερντεδάκις και Κουφίδη, 2018: 19· βλ. επίσης Karyotis και Rüdig, 2017· Παπανικολόπουλος, 2015). Σε αυτούς τους παράγοντες θα πρέπει σίγουρα να

συνυπολογιστούν οι προϊούσες τάσεις ιδιώτευσης και απογοήτευσης, που ήδη είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται κατά την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης και εξετάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα.

Ωστόσο, αυτό που δε φαίνεται να έχει διερευνηθεί είναι το εάν και το πώς ο τρόπος άρθρωσης συμφερόντων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα επηρέασε την ποιότητα των συλλογικών διεκδικήσεων κατά την περίοδο από το 2010 και εξής. Με άλλα λόγια, το εάν ο συντεχνιασμός –ένα σύστημα δηλαδή με σημαίνοντες παίκτες ορισμένους διανεμητικούς συνασπισμούς που προωθούν τα στενώς οριζόμενα συμφέροντά τους στο πλαίσιο πελατειακών διευθετήσεων με το κράτος– μπορεί να συν-καθόρισε την όποια διάρκεια, ένταση και αλληλεγγύη χαρακτήρισαν τη συλλογική κινητοποίηση κατά τη δημοσιονομική κρίση.

Μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε, ακολουθώντας τις παρατηρήσεις του Ρ. Πάτναμ που αναφέρθηκαν πιο πάνω, ότι μια κατάσταση πραγμάτων όπως η περιγραφείσα θα δρα υπονομευτικά για τη συνεργασία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Ελλείψει μιας ελάχιστης αντίληψης περί συλλογικού αγαθού, και έχοντας αποκτήσει την έξη της ενασχόλησης με την πολιτική μονάχα στη βάση επιμέρους συμφερόντων, τόσο οι σχέσεις μεταξύ των «εντός των τειχών» κοινωνικών ομάδων όσο και εκείνες μεταξύ των «εντός» και των «εκτός» δεν μπορούμε να αναμένουμε ότι θα χαρακτηρίζονται από εμπιστοσύνη και κλίση στη συνεργασία. Για παράδειγμα, δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί ότι ένας χαμηλά αμειβόμενος μισθωτός του ιδιωτικού τομέα θα είναι αλληλέγγυος στην απεργιακή κινητοποίηση που οργανώνεται από υπαλλήλους σε μια εταιρεία του ευρύτερου δημόσιου τομέα, οι οποίοι επί χρόνια αμείβονταν καλύτερα από τον ίδιο. Το ίδιο θα συμβαίνει και με έναν νεαρό άνεργο ή νεοεισερχόμενο στην αγορά εργασίας, από τη μία, και σε ορισμένους κλάδους ελεύθερων επαγγελματιών που απολάμβαναν ειδικών καθεστώτων, από την άλλη. Η στάση μετακύλισης του κόστους («να τα πάρετε από αυτούς») είναι μάλλον πιθανότερο να επικρατήσει έναντι της αλληλέγγυας κινητοποίησης.

Μια σειρά εμπειρικών δεδομένων φαίνεται να επιβεβαιώνει τις παραπάνω υποθέσεις. Σε έρευνα της VPRC σε δείγμα μισθωτών και ανέργων λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης (το 2008), η πλειονότητα δήλωσε ότι θεωρεί τα συμφέροντα των εργαζομένων στον δημόσιο τομέα ως διαφορετικά (το 37%) ή αντίθετα (το 18%) από εκείνα των εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα (αναφέρεται στο Μαυρογορδάτος, 2015: 279). Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η στάση απέναντι στους δημόσιους υπαλλήλους κατά την περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής: σύμφωνα με στοιχεία της Metron Analysis από τον Ιούλιο του 2013, το

47% των Ελλήνων πολιτών συμφωνούσε με τις απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων, με το εν λόγω ποσοστό να αγγίζει το 74% στην κεντροδεξιά ταυτότητα, το 59% στις ηλικίες άνω των 65 και το 68% στην ανώτερη τάξη (Metron Analysis, 2013). Ενδιαφέρον έχουν οι γνώμες των Ελλήνων και Ελληνίδων για τον συνδικαλισμό, στον οποίο είδαμε ότι εκπροσωπούνται κυρίως οι «εντός των τειχών»: σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου για το 2019, οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν τις πιο αρνητικές γνώμες για τα εργατικά σωματεία από κάθε άλλον πληθυσμό της Ευρώπης των 28, με 54% συνολικά να απαντούν ότι σκέπτονται κάτι «αρκετά αρνητικό» ή «πολύ αρνητικό» περί αυτών (European Commission, 2019), ενώ κατ' επανάληψη τα τελευταία χρόνια το ποσοστό του πληθυσμού που εμπιστεύεται λίγο ή καθόλου τις συνδικαλιστικές οργανώσεις κινείται αρκετά άνω του 70%.¹² Αξίζει, τέλος, να συγκρατήσουμε τη δραματική επιδείνωση της κοινωνικής εμπιστοσύνης εν μέσω της κρίσης (Κονιόρδος, 2014: 84-92), και ιδίως τα πρόσφατα ευρήματα του έβδομου γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών, όπου εννιά στους δέκα (91%) Έλληνες και Ελληνίδες συμφωνούν με τη φράση «πρέπει να είναι κανείς ιδιαίτερα προσεκτικός/ή στις συναλλαγές του με τους ανθρώπους» και μόλις το 8,3% θεωρεί ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης» (Κονιόρδος, 2018: 43).

Σε συνέχεια των ανωτέρω μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, τουλάχιστον σε ένα βαθμό, ο αλληλέγγυος χαρακτήρας της συλλογικής δράσης κατά την περίοδο της κρίσης υπονομεύθηκε συνεπεία του συστήματος άρθρωσης συμφερόντων στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας και των αποτελεσμάτων που αυτό είχε επί της εμπιστοσύνης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Στο πλαίσιο της κατακερματισμένης ελληνικής κοινωνίας πολιτών, η δημοσιονομική κρίση και οι συνέπειές της φαίνεται να έγιναν εν πολλοίς αντιληπτές όχι ως κάτι που αφορά όλη την κοινωνία (επομένως ως κάτι απέναντι στο οποίο αναλαμβάνεται μια αλληλέγγυα δράση προκειμένου για την όποια διεκδίκηση), αλλά με τρόπο στενό, επιμεριστικό, ατομικιστικό, όμοια δηλαδή με τον τρόπο θεώρησης, άρθρωσης και απορρόφησης συμφερόντων στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής θεσμικής ολοποίησης. Έτσι, παρά τον μαζικό χαρακτήρα των κινητοποιήσεων στην αρχή της κρίσης χρέους, φαίνεται ότι υπήρχε ένα ρεύμα υπονομευτικό της αλληλεγγύης μεταξύ των συμμετεχόντων, το οποίο ίσως έπαιξε ρόλο και στην ούτως ή άλλως σχετικά βραχεία διάρκειά τους.

¹² Το σχετικό ποσοστό ανέρχεται στο 80,7% σε έρευνα της διαNEOσις (2018), σε 78,5% σε έρευνα του Eteron (2021) και στο 74,4% σύμφωνα με την ελληνική εκδοχή του έβδομου γύρου της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (Κονιόρδος, 2018: 40).

4.2 Λαϊκισμός και η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ

Η θεσμική ολοποίηση του «συντεχνιασμού» δεν έχει μονάχα διαβρωτικές για το κοινωνικό κεφάλαιο συνέπειες· ταυτόχρονα, μοιάζει να συνιστά ανάχωμα για τη συλλογική δράση και από μια άλλη σκοπιά, καθώς δυσχεραίνει τη βασική προϋπόθεση της λαϊκιστικής κινητοποίησης¹³, δηλαδή την ισοδυναμική συνάρθρωση μη εκπληρωμένων κοινωνικών διεκδικήσεων. Από τη στιγμή που η άρθρωση συμφερόντων μεταπολιτευτικά γινόταν στη βάση της μερικότητας και του επιμεριστικού χαρακτήρα τους, η υπονόμηση της διαφορετικότητάς τους και η θεώρησή τους ως ισοδύναμων μερών ενός σχετικά ομοιογενούς συνόλου θα καθίσταται έτι δυσκολότερη. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να εξεταστεί η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ.

Ο ΣΥΡΙΖΑ έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την ελληνική επιστημονική κοινότητα (βλ. Μπαλαμπανίδης, 2019 και την εκεί βιβλιογραφία), δύο όμως είναι οι επικρατέστερες, σε πρώτη ανάγνωση αντικρουόμενες, θεωρήσεις περί της ανάδυσής του ως διεκδικητή της εξουσίας. Σύμφωνα με την πρώτη, η ανάδυση του ΣΥΡΙΖΑ θα πρέπει να ερμηνευθεί πρωτευόντως ως αποτέλεσμα του λαϊκιστικού λόγου που άρθρωσε, μέσω του οποίου αντιπαρέθεσε τον «λαό» με το «κατεστημένο» της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και τους εγχώριους εκπροσώπους του («τρόικα εσωτερικού»), καταφέροντας να παρουσιαστεί ως κομιστής της «ελπίδας» (Stavrakakis και Katsambekis, 2014· Katsambekis, 2016). Σύμφωνα με τη δεύτερη προσέγγιση, ο ΣΥΡΙΖΑ κεφαλαιοποίησε την προνομιακή σύνδεση με τα κοινωνικά κινήματα που είχε ήδη εγκαθιδρύσει ως «κόμμα μαζικής διασύνδεσης» (Spourdalakis, 2013) από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (Tsakatika και Eleftheriou, 2013) και τελικά, όταν μετά το 2012 η κινηματική δράση παρουσίασε ύφεση, «υιοθετήθηκε» από αυτά, που πλέον τον θεωρούσαν ως βασικό εκπρόσωπό τους. Για αυτό και η ανάδυσή του θα πρέπει να λογιστεί ως «κινηματικό αποτέλεσμα» (movement effect) (Paranikolopoulos και Rongas, 2019· Παπανικολόπουλος, 2019).

Οι ανωτέρω προσεγγίσεις, παρά το ότι επί της αρχής μοιάζουν αντιθετικές (η πρώτη «από τα πάνω», με την ερμηνευτική προτεραιότητα να δίνεται στο λόγο που άρθρωσε ο ΣΥΡΙΖΑ, η δεύτερη «από τα κάτω», με πρωτεύοντα το ρόλο των κινημάτων), στην πραγματικότητα δρουν μάλλον παραπληρωματικά: η λαϊκιστική πρακτική του ΣΥΡΙΖΑ δεν έλαβε χώρα σε κοινωνικό κενό και η συλλογική κινητοποίηση δε θα στρεφόταν στον ΣΥΡΙΖΑ ως μεσολαβητή της αν αυτός δεν είχε αρθρώσει έναν προωθητικό του ανταγωνισμού λόγο.

¹³ Υπενθυμίζεται η προσέγγιση του λαϊκισμού που υιοθετήσαμε εδώ, αντλώντας από το έργο του Ε. Λακλάου, ως λόγου που επιχειρεί να οργανώσει τη συλλογική δράση.

Αυτό όμως που αποτελεί κοινό τους έλλειμμα είναι ότι καμία από τις δύο αναγνώσεις δε λαμβάνει υπόψη της τη μορφή της οργάνωσης συμφερόντων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα και το πώς αυτή μπορεί να επηρέασε το εγχείρημα της ισοδυναμικής συνάρθρωσης στο οποίο προέβη ο ΣΥΡΙΖΑ. Αναφέραμε ότι η επιμεριστική άρθρωση και απορρόφηση αιτημάτων θα καθιστά δύσκολη στην πράξη την υποβάθμιση της διαφορετικότητάς τους και την ένταξή τους σε ένα ισοδυναμικό όλο. Προκύπτει λοιπόν το ερώτημα: ήταν επιτυχημένη τελικώς η λαϊκιστική πρακτική του ΣΥΡΙΖΑ; Θεωρούμε ότι για τρεις λόγους η απάντηση είναι αρνητική.

Πρώτον, δύσκολα θα μπορούσε να γίνει λόγος για καταστατική ρηματική παρέμβαση από μέρους του ΣΥΡΙΖΑ. Ο ΣΥΡΙΖΑ δεν μοιάζει μέσω του λόγου του να αναδιέταξε το κοινωνικό πεδίο χαράσσοντας νέα σύνορα ούτε να προώθησε κενά σημαίνοντα γύρω από τα οποία συγκροτήθηκαν νέες ταυτίσεις. Αντί αυτού, θα λέγαμε ότι αξιοποίησε ήδη υπάρχουσες διαιρέσεις και, επιλέγοντας να επενδύσει στις επιμέρους κοινωνικές αντιδράσεις, κατάφερε να αναδειχθεί σε «προνομιακό» εκφραστή τους σε θεσμικό επίπεδο. Είναι λοιπόν μάλλον ακριβέστερο να θεωρήσουμε ότι ο λαός, ευρισκόμενος σε μια πρωτοφανή κρίση, «υιοθέτησε» τον ΣΥΡΙΖΑ (χωρίς μάλιστα να νιώθει ιδιαίτερα κοντά του όταν τον ψήφιζε¹⁴), παρά ότι ο ΣΥΡΙΖΑ συγκρότησε τον δικό του «Λαό», ο οποίος τον έφερε στην εξουσία (όπως στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ).

Δεύτερον, ο ΣΥΡΙΖΑ (και πάλι σε αντίθεση με την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ) δε μακροημέρευσε στην εξουσία: με αυτό δεν εννοούμε μόνο ότι την έχασε σχεδόν τέσσερα χρόνια μετά την εκλογή του τον Σεπτέμβριο του 2015 (και τεσσερισήμισι χρόνια μετά τον Ιανουάριο του 2015), αλλά και το εύρος αυτής της ήττας, καθώς και τις προοπτικές της επανόδου του στην εξουσία. Έτσι, στις ευρωεκλογές του Μαΐου 2019 ο ΣΥΡΙΖΑ απώλεσε 900.000 ψήφους και 11,7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με τον Σεπτέμβριο 2015, οδηγώντας έτσι

14 Στις εκλογές του Μαΐου 2012, λιγότεροι από τους μισούς πολίτες που επέλεξαν ΣΥΡΙΖΑ δήλωσαν ότι αισθάνονται κοντά στο κόμμα που ψήφισαν — συγκεκριμένα, το 48,2%. Το αντίστοιχο ποσοστό για τη ΝΔ ήταν 63,2%, ήτοι μια διαφορά 15 ποσοστιαίων μονάδων. Η διαφορά αυτή εξομαλύνθηκε στις εκλογές του Ιουνίου του ίδιου χρόνου (7,5 ποσοστιαίες μονάδες, με 50,9% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 58,4% για τη ΝΔ) και σε εκείνες του Ιανουαρίου 2015, που έφεραν τον ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία (2,8 ποσοστιαίες μονάδες, με 55,5% για τον ΣΥΡΙΖΑ και 58,3% για τη ΝΔ). Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, πολύ χαρακτηριστικά, η διαφορά αυξήθηκε στις 9,6 ποσοστιαίες μονάδες, με το ποσοστό των πολιτών που ψήφισαν ΣΥΡΙΖΑ και αισθάνονταν κοντά του να μειώνεται σε 52,4% και το αντίστοιχο για τη ΝΔ να ανεβαίνει στο 62%. Για το δε ΠΑΣΟΚ το σχετικό ποσοστό για όλες τις προαναφερθείσες αναμετρήσεις κυμαινόταν άνω του 60%. (Τα στοιχεία προέρχονται από τα κοινά exit poll μετά τις εκλογικές αναμετρήσεις. Ευχαριστώ τον Παναγιώτη Κουστένη που μου τα παρέιχε.)

στη μεγαλύτερη στα χρονικά των ευρωεκλογών διαφορά με το πρώτο κόμμα (33,1% προς 23,8%). Η απώλεια αυτή, μάλιστα, ήταν γενικευμένη σχεδόν σε όλες τις γεωγραφικές περιοχές και τις ηλικιακές ομάδες (έχασε σε όλες την πρωτιά από τη ΝΔ, με πτώση μάλιστα ανώτερη των 11 ποσοστιαίων μονάδων στους έως 64 ετών), αλλά και στις κοινωνικές, με πιο εμβληματική την ήττα στην κατηγορία των μισθωτών ιδιωτικού τομέα (Κουστένης, 2019). Στις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου ένα αντι-δεξιό ρεύμα από πλευράς νεότερων ηλικιών μετρίασε την πτώση του (Κουστένης, 2020: 41-42), όμως παρέμεινε η ήττα του στις πιο δυναμικές ηλικίες (35-54 ετών) και στους μισθωτούς ιδιωτικού τομέα, επιτρέποντας τελικά στη ΝΔ να συγκροτήσει την πρώτη αυτοδύναμη κυβέρνηση μετά το 2009. Δυόμισι χρόνια μετά, η δημοσκοπική καθήλωση του ΣΥΡΙΖΑ προκαλεί συζητήσεις.¹⁵

Τρίτον, ακόμα πιο δύσκολο από το να θεωρήσουμε ότι ο ΣΥΡΙΖΑ συγκρότησε τον δικό του «Λαό» είναι να θεωρήσουμε ότι εδραίωσε την εξουσία του κοινωνικά. Ενδεικτικά είναι εδώ τα αποτελέσματα των αυτοδιοικητικών εκλογών του 2019, στις οποίες ο ΣΥΡΙΖΑ αναδείχθηκε νικητής σε μόλις μία από τις δεκατρείς εκλογικές περιφέρειες (και αυτό λόγω του ότι στήριξε έναν υποψήφιο προερχόμενο από τον χώρο του ΠΑΣΟΚ, από κοινού με το Κίνημα Αλλαγής, στην περιφέρεια Κρήτης) και σε μόλις 11 από τους 332 καποδιστριακούς δήμους (ποσοστό 3,3%).¹⁶ Αντίστοιχη είναι και η εικόνα σε επίπεδο επαγγελματικών οργανώσεων, όπου οι προερχόμενες από ΝΔ και ΠΑΣΟΚ παρατάξεις συνεχίζουν να κυριαρχούν (τουλάχιστον σε τρίτοβάθμιο επίπεδο). Το συμπέρασμα είναι ότι ο ΣΥΡΙΖΑ δεν γείωσε κοινωνικά την εξουσία του, πολλώ μάλλον δεν δόμησε ένα νέο συγκρότημα εξουσίας, το οποίο να απορροφά διαφορικά τις διεκδικήσεις που πριν είχε αρθρώσει ισοδυναμικά (τρίτη αντίθεση σε σχέση με την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ).

Τα ανωτέρω δίνουν την εικόνα μιας όχι ιδιαίτερα επιτυχημένης λαϊκιστικής συνάρθρωσης. Ακριβέστερα, μοιάζει μάλλον να έχουμε να κάνουμε με μια ευκαιριακή επιλογή/εκλογή από μέρους ενός «αγανακτισμένου» σώματος πολιτών,

¹⁵ Βλ. σχετικό αφιέρωμα της Εφημερίδας Συντακτών (Τζανακόπουλος κ.ά., 2021). Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι η αρκετά δημοφιλής θεώρηση περί ενός παγιωμένου «μικρού δικομματισμού» στην καλύτερη περίπτωση είναι πρόωρη και στη χειρότερη στερείται βάσης, από τη στιγμή που για να γίνει λόγος για δικομματισμό θα πρέπει να έχουμε τουλάχιστον μία πλήρη «επαναφορά του εκκρεμούς» (από τον Α πόλο στον Β και πίσω στον Α). Με τον ΣΥΡΙΖΑ αυτή τη στιγμή να μην παρουσιάζει κυβερνητική προοπτική, φαίνεται μάλλον να κινούμαστε προς ένα πολυκομματικό σύστημα «κυρίαρχου κόμματος» (Blondel, 1968· Sartori, 1976: 192-201). Οι εκλογικές αναμετρήσεις του Μαΐου και Ιουνίου 2023 μοιάζει να επιβεβαιώνουν τις παραπάνω παρατηρήσεις.

¹⁶ Πρβλ. τα ποσοστά της Νέας Δημοκρατίας και Κινήματος Αλλαγής: 230 δήμοι (70%) και 87 (26%) αντίστοιχα [<https://www.voria.gr/article/posous-dimous-elegchi-to-kathe-komma-panella-dika-ke-stin-k-makedonia> προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022].

ένα εγχείρημα όχι μακροπρόθεσμου ορίζοντα, αλλά της τάξης της δοκιμής, και όχι μια ηγεμονική παρέμβαση στο κοινωνικό πεδίο. Εξυπακούεται ότι και το εν λόγω θέμα είναι πολυπαραγοντικό και υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας μελέτης να διερευνήσει όλες τις ανεξάρτητες μεταβλητές που επέδρασαν, οι οποίες έχουν να κάνουν, μεταξύ άλλων, με τους εξαναγκασμούς που επιβάλλει

η διαδικασία του εξευρωπαϊσμού, με τις τάσεις ιδιώτευσης του εκλογικού σώματος, με ζητήματα στρατηγικής διαχείρισης της εξουσίας και ούτω καθεξής. Θεωρούμε όμως ότι η μη επιτυχημένη λαϊκιστική παρέμβαση του ΣΥΡΙΖΑ μπορεί επίσης να αποδοθεί, τουλάχιστον εν μέρει, στη μορφή της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, η οποία δεν ήταν ευνοϊκά διακείμενη στις αξιώσεις του (δηλαδή στις προϋποθέσεις δημιουργίας ενός ηγεμονικού μπλοκ στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας) για τους λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη μελέτη αυτή προσπαθήσαμε, μέσα από μια κριτική επισκόπηση και συνδυαστική αξιοποίηση των ευρημάτων της βιβλιογραφίας αναφορικά με την άρθρωση συμφερόντων, το κοινωνικό κεφάλαιο και τον λαϊκισμό στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, να εγείρουμε ορισμένα ερωτήματα και να προτείνουμε πιθανές ερμηνείες για τη μορφή που έλαβε η συλλογική δράση κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης. Προς τον σκοπό αυτό αντλήσαμε από τη θεωρητική σκευή που μας προσφέρουν, ιδίως, οι μελέτες των Μάνκιουρ Όλσον, Ρόμπερτ Πάτναμ και Ερνέστο Λακλάου.

Αρχικά, δείξαμε ότι στην Ελλάδα, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η άρθρωση συμφερόντων κινήθηκε κατά βάση γύρω από μικρές ομάδες ειδικών συμφερόντων (διανεμητικοί συνασπισμοί) που προσπαθούσαν, διά της συναλλαγής τους με το κράτος μέσω καλά οργανωμένων πελατειακών δικτύων, να μεγιστοποιήσουν το μερίδιό τους από τον παραγόμενο πλούτο (συντεχνιασμός). Ο ορισμός των συμφερόντων τους ως ειδικών και εκτός ενός ευρύτερου πλαισίου εθνικής στρατηγικής οδήγησε σε μια ιδιοτελή, μη ερειδόμενη στη βάση ενός συλλογικού αγαθού, ενασχόληση με την πολιτική, υπογραμμίζοντας τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που έχουν να κάνουν με την απολίτικη/ατομικιστική πρόσληψη της πολιτικής διαδικασίας και τη διαχρονικά χαμηλή κοινωνική εμπιστοσύνη. Αποτέλεσμα της διευθέτησης αυτής ήταν μια κοινωνία πολιτών κατακερματισμένη, ενταγμένη με τρόπο

κάθετο (ή συσσωματικό) στην πολιτική, μη αλληλέγγυα και με χαμηλή δυνατότητα συνεργασίας μεταξύ των κοινωνικών ομάδων – με άλλα λόγια, μια κοινωνία πολιτών με ελλειμματικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Με την ολική κρίση του πολιτικού συστήματος την περασμένη δεκαετία διαφάνηκαν καθαρότερα οι συνέπειες που είχε η περιγραφείσα κατάσταση στη συλλογική δράση. Αφενός, ο συγκρουσιακός κύκλος που άνοιξε το 2010 αποδείχθηκε μάλλον βραχύβιος και η αλληλεγγύη που επέδειξαν μεταξύ τους οι επιμέρους συμμετέχοντες τίθεται υπό ερώτηση, παρά τη μαζικότητα των ετών 2010-2012. Αφετέρου, ο λαϊκισμός του ΣΥΡΙΖΑ φαίνεται ότι απέτυχε να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός ηγεμονικού μπλοκ με μακροπρόθεσμο ορίζοντα και ισχυρά ερείσματα στις κοινωνικές οργανώσεις (όπως συνέβη με το ΠΑΣΟΚ). Για την εξήγηση αυτής της διττής ανεπάρκειας της συλλογικής δράσης μπορούν να ληφθούν υπόψη πολλοί παράγοντες, μερικοί εκ των οποίων είχαν ήδη διαφανεί, όπως δείξαμε, κατά την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης, οπότε και παρατηρείται η απίσχνανση της ελληνικής δημοκρατίας, με την ταυτόχρονη απόσυρση ελίτ και μαζών από τη δημόσια σφαίρα. Προσπαθήσαμε όμως να υποστηρίξουμε ότι κρίσιμο ρόλο έπαιξε επίσης η επιμεριστική, α-πολίτικη και εγωιστική άρθρωση συμφερόντων κατά τη μεταπολίτευση: ήταν αυτή που, αφενός, οδήγησε στην περαιτέρω διάβρωση του κοινωνικού κεφαλαίου και τελικά στην υπονόμηση της αλληλεγγύης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και, αφετέρου, κατέστησε δύσκολη τη λαϊκιστική συνάρθρωση διεκδικήσεων, η οποία θα προϋπέθετε την υποβάθμιση της μερικότητάς τους και την ένταξή τους σε ένα ισοδυναμικό όλο με μακροπρόθεσμες προοπτικές.

Φυσικά, οι παραπάνω υποθέσεις έχουν ανάγκη πιο στέρεας υποστήριξης από δεδομένα, τα οποία αυτή τη στιγμή δεν υπάρχουν σε αφθονία ούτε είναι επαρκώς εστιασμένα στα υπό εξέταση ζητήματα. Εάν το άρθρο αυτό (που επεδίωξε πρωτευόντως να θέσει τα ερωτήματα) αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω εμπειρική έρευνα επί των –μάλλον παραμελημένων από την επιστημονική κοινότητα– σχέσεων ανάμεσα στην άρθρωση συμφερόντων, το κοινωνικό κεφάλαιο και τη συλλογική διεκδίκηση, τότε θα έχει εκπληρώσει τον σκοπό του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος. 1996, Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης: Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 7, σσ. 82-123.

2010, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική.

Βαμβακάς, Βασίλης. 2006, *Εκλογές και Επικοινωνία στη μεταπολίτευση: Πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα: Σαββάλας.

Βερναρδάκης, Χριστόφορος. 2011, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα: Σάκκουλας.

Buchanan, James M., και Gordon Tullock. [1962] 1999, *Ο λογισμός της συναίνεσης*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Βούλγαρης, Γιάννης. 2006, Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28, σσ. 5-33.

2013, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, Αθήνα: Πόλις.

Δεμερτζής, Νίκος. 1990, Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80, στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 70-96.

Δενδρινός, Γιάννης. 2018, Η νομοθετική προστασία της απασχόλησης στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση των θεσμικών μεταρρυθμίσεων κατά τη διάρκεια των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής 2010-2017, ΕΛΙΑΜΕΠ, Κείμενο Εργασίας No 92, https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2018/05/WORKING-PAPER-92_2018_%CE%93%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82-%CE%94%CE%B5%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BD%CF%8C%CF%82.pdf προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

διαΝΕΟσις. 2018, *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Πανελλαδική έρευνα-έκθεση αποτελεσμάτων, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2018, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2019/09/tpe_2018_AB_v7-4.9.2019.pdf προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

- Downs, Anthony. [1957] 1997, *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δοξιάδης, Αρίστος. 2013, *Το αόρατο ρήγμα. Θεσμοί και συμπεριφορές στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Eteron. 2021, Έρευνα για την οικονομία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Γνώμες, Προτιμήσεις, Αξίες, Δεκέμβριος 2021, https://eteron.org/wp-content/uploads/2022/02/Research_Eteron.pdf?fbclid=IwAR3qpcDpQaoXCAPnY6lv4nM5ECkLo5au-fOYYjFLGg7qffmouBW94ygOGY5k προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.
- Ζαμπαρλούκου, Στέλλα. 1996, Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στην μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση, στο *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 91-118.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης. 2014, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων: μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, Αθήνα: Πόλις.
- Καζάκος, Πάνος. 2006, Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: Επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική εμπειρία, *Επιστήμη και Κοινωνία 16*, σσ. 107-138.
- Κακεπάκη, Μανίνα. 2006, Μεταβολές στην ελληνική κουλτούρα, 1988-2005. Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 28*, σσ. 111-128.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, και Τάσος Σακελλαρόπουλος, επιμ. 2016, *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κατσαμπέκης, Γιώργος. 2018, Αριστερός λαϊκισμός στην αντιπολίτευση και στην εξουσία. Η περίπτωση ΣΥΡΙΖΑ, στο *ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*. Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση, Γιάννης Μπαλαμπανίδης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 97-120.
- 2018, Ο πολιτικός λόγος του «εκσυγχρονισμού» (1989-2004), στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική οργάνωση - ιδεολογικές μετατοπίσεις - κυβερνητικές πολιτικές*, Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρύσανθος Δ. Τάσσης, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 424-466.
- Καφετζής, Παναγιώτης. 1997, Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 9*, σσ. 167-178.
- Κονιόρδος, Σωκράτης. 2014, Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης, στο *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*, Στέλλα Ζαμπαρλούκου και Μαρία Κούση, επιμ. Αθήνα: Πεδίο, σσ. 69-99.

2018, Έκθεση Παρουσίασης Της Ελληνικής Εκδοχής Του 7ου Γύρου Της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών (World Values Survey-7), διαΝΕΟσις, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/09/WVS_Ekthesi_SKonior-dos_Upd_250918.pdf προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

Κουζής, Γιάννης. 2007, Τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, στο *Εργασία και πολιτική: Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004: 10ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18-21 Μαΐου 2005*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, σσ. 323-342.

Κούση, Μαρία. 2013, Η πανελλαδική εκστρατεία διαμαρτυρίας κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση 1*, σσ. 33-42.

Κουστένης, Παναγιώτης. 2018, Στο λυκόφως (;) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015), στο ΠΑΣΟΚ 1974-2018. *Πολιτική οργάνωση - ιδεολογικές μετατοπίσεις - κυβερνητικές πολιτικές*, Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρύσανθος Δ. Τάσσης, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 290-320.

2019, Ένα απότομα γερασμένο κυβερνητικό κόμμα, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2 Ιουνίου, https://www.efsyn.gr/themata/thema-tis-efsyn/197972_ena-apoloma-gerasmeno-kybernitiko-komma προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

2020, Οι διπλές εκλογές του 2019. Η συγκρότηση του νέου δικομματισμού, στο *Οι πρώτες εκλογές μετά το μνημόνιο. Η ακτινογραφία της ψήφου*, Πέτρος Ιωαννίδης και Ηλίας Τσαουσάκης, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 37-48.

2023, Εκλογές 2023: Ο κρίσιμος παράγοντας αποχή, *Το Βήμα*, 10 Μαΐου, <https://www.tovima.gr/print/politics/o-paragontas-apoxi/> προσπέλαση 15 Μαΐου 2023.

Laclau, Ernesto. 2010, Λαϊκισμός: τι σημασία έχει τ' όνομα, *Σύγχρονα Θέματα 110*, σσ. 70-79.

Λίποβατς, Θάνος. 1988, Θέσεις για την πολιτική ψυχοπαθολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το έτος 2000, στο *Η Ελλάδα προς το 2000: Πολιτική και Κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Ηλίας Κατσούλης, Τάσος Γιαννίτσης και Πάνος Καζάκος, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 86-107.

Λυριντζής, Χρήστος. 2000, Κόμματα και δημοτικές εκλογές: Η ανασυγκρότηση μίας μακρόβιας σχέσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 15*, σσ. 7-23.

2007, Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος «εκσυγχρονισμός», στο *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Kevin Featherstone, επιμ. Αθήνα: Οκτώ, σσ. 45-68.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσεάς.

2009, *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.

2015, *Κρίση αντιπροσώπευσης: Τα συνδικάτα και οι άλλες επαγγελματικές οργανώσεις*, στο *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Νίκος Γεωργαράκης και Νίκος Δεμερτζής, επιμ. Αθήνα: Gutenberg-EKKE, σσ. 263-284.

Metron Analysis. 2013, *Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης*, <https://www.metronanalysis.gr/%cf%80%ce%b1%ce%bd%ce%b5%ce%bb%ce%bb%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%85%ce%bd%ce%b1-%ce%b9%ce%bf%cf%8d%ce%bb%ce%b9%ce%bf%cf%82-2013/> προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.

Μοσχονάς, Γεράσιμος. 1994, *Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990)*, στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Νίκος Δεμερτζής, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 159-215.

Μουζέλης, Νίκος. [1986] 2005, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Mouffe, Chantal. 2005, *Επί του πολιτικού*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Μπαλαμπανίδης, Γιάννης. 2019, *Εισαγωγή. Το παράδοξο ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*, στο *ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*, Γιάννης Μπαλαμπανίδης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 7-38.

Mudde, Cas, και Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2017, *Λαϊκισμός: μια συνοπτική εισαγωγή*, Αθήνα: Επίκεντρο.

Müller, Jan-Werner. 2017, *Τι είναι λαϊκισμός;*, Αθήνα: Πόλις.

Νικολακόπουλος, Ηλίας. 1990, *Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων, στο Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 203-237.

1997, «Αποφασισμένοι» και «αναποφάσιστοι»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9, σσ. 197-207.

2001, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης.

2007, *Εκλογές και ψηφοφόροι, 1974-2004: Παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα*, στο *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Kevin Featherstone, επιμ. Αθήνα: Οκτώ, σσ. 69-91.

- Olson, Mancur. [1965] 2011, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παναγιωτοπούλου, Ρόη. 1996, «Ορθολογικές» ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός «ανορθολογικού» πολιτικού συστήματος, στο *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 139-160.
- Παναγιωτοπούλου, Ρόη, και Βασιλική Παπλιάκου. 2007, Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, στο *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Παναγιώτης Καφετζής, επιμ. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 219-267.
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας. 2001, *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα: Πόλις.
- 2011, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός 1965-2005. Απορίες και κίνδυνοι μιας μαχητικής συμβίωσης*, Αθήνα: Εστία.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 1990, Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 75(A)*, σσ. 18-57.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. 2015, Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων στην εποχή των Μνημονίων. Από την παλίνροια στην άμπωτη, *Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, σσ. 27-40.
- 2019, ΣΥΡΙΖΑ και κοινωνικά κινήματα: η σχέση, ο γάμος, η διάσταση, στο *ΣΥΡΙΖΑ: ένα κόμμα εν κινήσει*, Γιάννης Μπαλαμπανίδης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 121-141.
- Παρασκευόπουλος, Χρήστος. 2006, Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα, *Επιστήμη και Κοινωνία 16*, σσ. 69-105.
- Πελαγίδης, Θεόδωρος και Μιχάλης Μητσόπουλος. 2006, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σεβαστάκης, Νικόλας. 2004, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημοσίου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Σερντεδάκης, Νίκος. 2018, Η διαμαρτυρία στην Ελλάδα της κρίσης, 2009-2014, στο *Όψεις της ελληνικής κρίσης. Συγκρουσιακός κύκλος και θεσμικές εκβάσεις*, Νίκος Σερντεδάκης και Σταύρος Τομπάζος, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 286-326.
- Σερντεδάκης, Νίκος, και Μαρία Κουφίδη. 2018, Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 44 (1)*, σσ. 7-30.

- Σερντεδάκης, Νίκος, και Βασίλης Ρόγγας. 2018, Συγκρουσιακοί κύκλοι, εκλογικά και οικονομικά καθεστώτα στη μεταπολεμική Ελλάδα. Συμβολή σε μια σχεσιακή ανάλυση της μέσης διάρκειας, στο *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρητικές-μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*, Γιάννης Ζαϊμάκης, επιμ. Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 299-329.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ Ι. 2006, Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, σσ. 7-42.
- Σημίτης, Κώστας. 1989, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Γνώση.
- Σκλαβούνος, Ιωάννης Σ. 2020, «Νέο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 46, σσ. 83-123.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης. 1988α, ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και οργάνωση εξουσίας, Αθήνα: Εξάντας.
- 1988β, Ελλάδα 2000: Δρέποντας τους καρπούς της α-πολιτικής υπερ-πολιτικοποίησης, στο *Η Ελλάδα προς το 2000, Πολιτική και Κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Ηλίας Κατσούλης, Τάσος Γιαννίτσης και Πάνος Καζάκος, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 108-118.
- 1998, Από το «κίνημα διαμαρτυρίας» στο «νέο ΠΑΣΟΚ», στο *ΠΑΣΟΚ: κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, επιμ. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 15-75.
- 2003, Το κομματικό φαινόμενο: εξέλιξη και συγκυρία, στο *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Δημήτρης Θ. Τσάτσος και Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 39-63.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης Α. 1996, Η εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία, στο *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 119-138.
- 2007α, Κράτος και μεταρρύθμιση στη σύγχρονη νότια Ευρώπη: Ελλάδα - Ισπανία - Ιταλία - Πορτογαλία, Αθήνα: Ποταμός.
- 2007β, Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: Σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, στο *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Παναγιώτης Καφετζής, επιμ. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σσ. 269-291.

2014, Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42, σσ. 11-35.

2017, *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Αθήνα: Ποταμός.

Taguieff, Pierre-André. 2013, *Ο νέος εθνικολαϊκισμός*, Αθήνα: Επίκεντρο.

Τεπέρογλου, Ευτυχία και Μάνος Τσατσάνης. 2014, Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού, στο 2012: ο διπλός εκλογικός σεισμός, Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 33-60.

Τζανακόπουλος, Δημήτρης, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Ελευθερίου, και Γιώργος Καπόπουλος. 2021, Δύο χρόνια ΣΥΡΙΖΑ στην αντιπολίτευση, *Εφ. Συν.-Σαββατοκύριακο*, 10 Ιουλίου.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. [1981] 1989, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

1993, «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων: περί Ελλήνων στην Ελλάδα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, σσ. 9-52.

[1986] 2005, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Featherstone, Kevin και Δημήτρης Παπαδημητρίου. 2010, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Οκτώ.

Hunt, Lynn. 1999, Η συλλογική δράση στον Τσαρλς Τίλλυ, στο *Ιστορική Κοινωνιολογία: Όραμα και Μέθοδος*, Theda Scocpol, επιμ. Αθήνα: Κατάρτι, σσ. 317-356.

Ξενόγλωσση

Aldrich, John H. 1993, Rational Choice and Turnout, *American Journal of Political Science* 37(1), σσ. 246-278.

Almond, Gabriel A. 1960, Introduction: A Functional approach to Comparative Politics, στο *The Politics of the Developing Areas*, Gabriel A. Almond και James S. Coleman, επιμ. Πρίνστον: Princeton University Press, σσ. 3-64.

Almond, Gabriel A., και Bingham G. Powell. 1966, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Βοστόνη: Little, Brown and Company.

Aslanidis, Paris, και Nicos Marantzidis. 2016, The Impact of the Greek Indignados on Greek Politics, *Southeastern Europe* 40(2), σσ. 125-157.

- Berman, Sheri. 1997, Civil society and the collapse of the Weimar Republic, *World Politics* 49, σσ. 401-429.
- Blondel, Jean. 1968, Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies, *Canadian Journal of Political Science* 1(2), σσ. 180-203.
- Bourdieu, Pierre. 1986, The forms of capital, στο *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, John G. Richardson, επιμ. Νέα Υόρκη: Greenwood Press, σσ. 241-258.
- Cantoni, Davide, David Y. Yang, Noam Yuchtman, και Y. Jane Zhang. 2019, Protests as Strategic Games: Experimental Evidence from Hong Kong's Antiauthoritarian Movement, *The Quarterly Journal of Economics* 134(2), σσ. 1021-1077.
- Cohen, Jean, και Andrew Arato. 1992, *Civil Society and Political Theory*, Κέμπριτζ: MIT Press.
- Coleman, James S. 1988, Social capital in the creation of human capital, *The American Journal of Sociology* 94(Supplement), σσ. 95-120.
- 1990, *Foundations of Social Theory*, Κέμπριτζ: Harvard University Press.
- de Beus, Jos. 2011, Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication, στο *Political Communication in Postmodern Democracy*, Kees Brants και Katrin Voltmer, επιμ. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, σσ. 19-38.
- Diani, Maria, και Mario Kousis. 2014, The Duality of Claims and Events: The Greek Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2012, *Mobilization* 19(4), σσ. 387-404.
- European Commission. 2019, *Standard Eurobarometer 91*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, https://www.eea.gr/wp-content/uploads/2019/08/eb_91_data_annex_en.pdf?fbclid=IwAR3n-Naxoa3Qks1_En0EulC66mjaZOgiyTuTU741cz2YqcHBrIV7Xk0s41QE προσπέλαση 5 Μαρτίου 2022.
- Jones, Nikoleta, Chrisovaladis Malesios, Theodoros Iosifides, και Costas M. Sopenhoulis. 2008, Social Capital in Greece: Measurement and Comparative Perspectives, *South European Society and Politics* 13(2), σσ. 175-193.
- Jones, Nikoleta, Marina Proikaki, και Spyridon Roumeliotis. 2015, Social Capital Levels in Greece in Times of Crisis, στο *Austerity and the Third Sector in Greece. Civil Society at the European Frontline*, Jennifer Clarke, Asteris Huliaras και Dimitri A. Sotiropoulos, επιμ. Όξφορντσαϊρ και Νέα Υόρκη: Ashgate, σσ. 29-43.
- Karyotis, Georgios, και Wolfgang Rüdiger. 2017, The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010-2015, *Political Studies Review* 16(2), σσ. 158-169.

- Katsambekis, Giorgos. 2016, Radical Left Populism in Contemporary Greece: Syriza's Trajectory from Minoritarian Opposition to Power, *Constellations* 23(3), σσ. 391-403.
- 2020, Constructing 'the people' of populism: a critique of the ideational approach from a discursive perspective, *Journal of Political Ideologies* 27(1), σσ. 53-74.
- Katz, Richard, και Peter Mair. 1997, Party Organization, Party Democracy, and the Emergence of the Cartel Party, στο *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Peter Mair, επιμ. Οξφόρδη: Clarendon Press, σσ. 93-119.
- Key, Valdimir O. 1964, *Politics, Parties and Pressure Groups*, Νέα Υόρκη: Thomas Y. Crowell.
- Kollintzas, Tryphon, Dimitris Papageorgiou, και Vangelis Vassilatos. 2012, An Explanation of the Greek Crisis: "The Insiders-Outsiders Society", *CEPR Discussion Papers* 8996.
- Krueger, Anne O. 1974, The Political Economy of the Rent-Seeking Society, *The American Economic Review* 64(3), σσ. 291-303.
- Laclau, Ernesto. 2005, *On Populist Reason*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso.
- Laclau, Ernesto, και Chantal Mouffe. [1985] 2001, *Hegemony and Socialist Strategy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso.
- Lavdas, Kostas A. 2005, Interest Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European 'Competitive Corporatism', *West European Politics* 28(2), σσ. 297-316.
- Lymperaki, Antigoni, και Christos J. Paraskevopoulos. 2002, Social capital measurement in Greece, στο *OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement*, 25-27 Σεπτεμβρίου, Λονδίνο, ΗΒ.
- Lyrantzis, Christos. 1984, Political parties in Post-Junta Greece: A Case of 'Bureaucratic Clientelism'?, *West European Politics* 7(2), σσ. 99-118.
- 1987, The power of populism: the Greek case, *European Journal of Political Research* 15(6), σσ. 667-689.
- Mair, Peter. 1995, Political Parties, Popular Legitimacy and Public Interest, *West European Politics* 13(3), σσ. 40-57.
- 2013, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Verso. [Mair, Peter. 2020, Κυβερνώντας το κενό. Η εξασθένιση της δυτικής δημοκρατίας, Αθήνα: Επίκεντρο].

- Manin, Bernard. 1997, *The Principles of Representative Government*, Κέημπριτζ: Cambridge University Press.
- Meynaud, Jean. 1962, *Nouvelles études sur les groupes de pression en France*, Παρίσι: Armand Colin.
- Norris, Pippa, και Ronald Inglehart. 2019, *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*, Κέημπριτζ: Cambridge University Press.
- Olson, Mancur. 1982, *The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*, Νιου Χέηβεν: Yale University Press.
- Papanikolopoulos, Dimitris, και Vassilis Rongas. 2019, Movement, party and electoral dynamics. Syriza's electoral success as a movement effect, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 45(1), σσ. 167-178.
- Portes, Alejandro. 2000, The two meanings of social capital, *Sociological Forum* 15(1), σσ. 1-12.
- Psimitis, Michalis. 2010, The Protest Cycle of Spring 2010 in Greece, *Social Movement Studies* 10(2), σσ. 191-197.
- Putnam, Robert. 1993, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Rüdig, Wolfgang, και Georgios Karyotis. 2014, Who Protests in Greece? Mass Opposition to Austerity, *British Journal of Political Science* 44, σσ. 487-513.
- Sartori, Giovanni. 1976, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Κέημπριτζ: Cambridge University Press.
- Simiti, Marilena. 2014, Rage and protest: The case of the Greek Indignant movement, *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe* 82, σσ. 1-36.
- Spourdalakis, Michalis. 2013, Left Strategy in the Greek Cauldron: Explaining Syriza's Success, *Socialist Register* 49, σσ. 98-119.
- Stavrakakis, Yannis, και Giorgos Katsambekis. 2014, Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA, *Journal of Political Ideologies* 19(2), σσ. 119-142.
- Tilly, Charles. 1978, *From Mobilization to Revolution*, Νέα Υόρκη: Random House.
- Truman, David B. 1951, *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*, Νέα Υόρκη: Alfred A. Knopf.
- Tsakatika, Myrto, και Costas Eleftheriou. 2013, The Radical Left's Turn towards Civil Society in Greece: One Strategy, Two Paths, *South European Society and Politics* 18(1), σσ. 81-99.